

území i na územích sousedních. Důležitou roli ve formování regionálních typů sehrály kolonizace a migrace jako média přejímání

kulturních prvků různých etnik. V 19. stol. je možno zaznamenat posuny hranic některých regionálních typů způsobené též změnami struktury správních center, ale i stoupající oblibou některých atraktivních regionálních typů kroje, jak to lze doložit šířením výskytu podlužáckého kroje do sousedních oblastí. Regionální typy pokrývají území velmi odlišná rozlohou, ve své poslední fázi se liší stupněm vývoje i celkovým vzhledem a estetickou úrovní. Zatímco některé typy zahrnují jen několik obcí (Hornácko), jiné se rozprostírají na rozsáhlých územích (Haná). Ve vývojové posloupnosti zaujímají místo nejstarších typů horské kroje na těšínském Slezsku, naproti tomu jako nejméně zasažené módními vlivy se jeví některé kroje z území Čech. V rámci jednoho regionálního typu vznikají varianty, které se projevují detaily ve výzdobě, v rázu výšivky, úpravy ženské hlavy, ve způsobu nošení některých součástek apod. Na vznik variant měla v minulosti velký vliv existence farností vytvářejících společné komunity nositelů oděvu (Slovácko aj.). Ke stanovování oděvních i regionálních typů lidového oděvu a jeho součástek vede typologická metoda, jejíž zakladatelkou byla pro toto odvětví lidové kultury D. Stránská.

Lit.: D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949], s. 24–59; I. Štěpánová: *Lidový oděv v Čechách 19. století I*. Praha 1984, s. 58–82. [aj]

U

učedník, učeň – mladistvá osoba, která vstoupila do zaměstnání u majitele živnosti, aby se jí vyučila. Výuční doba byla v č. zemích 2–4 roky. Poplatky za vyučení platil zákonný zástupce u., pokud nebyla sjednána dohoda zv. *rok za rok* (tj. odpracování výuční doby). Od r. 1873 byli učedníci povinni navštěvovat živnostenskou pokračovací školu, jež se ojediněle vyskytují od r. 1835 (návštěva byla dobrovolná). Práva a povinnosti učedníků, vztah k mistrovi a práva a povinnosti mistrů určovalo dobové zákonodárství. Po úspěšném složení příslušných zkoušek, u nevýrobních živností po záruce příslušného mistra *dostal za vyučenou* a stal se tovaryšem. Dívky začínají pronikat do živností (s výjimkou typicky ženských povolání) až ve 2. polovině 19. stol., více od 40. let 20. století.

Lit.: Z. Winter: *Dějiny řemesel a obchodu v Čechách v XIV. a v XV. století*. Praha 1906; Z. Winter: *Řemeslnictvo a živnosti XVI. věku v Čechách*. Praha 1909; W. Krebs: *Alte Handwerksbräuche*. Basel 1933; V. Scheufler: *Rukodělná výroba*. In: *Lid a lidová kultura národního obrození v Čechách II*. Praha 1980. [vsch]

účeš, úprava vlasů. V lidovém prostředí podléhal ú. jen pozvolna změnám a mód-

ním vlivům. – Mužský ú. byl charakteristický malou regionální variabilitou a téměř žádnými rozdíly mezi účesy svobodných a ženatých ani mezi účesy ve všední dny a při svátečních příležitostech. O jeho tvaru a střihu na území č. zemí existují doklady z 11. a 12. stol. (*Vyšehradský kodex*, *Wolfenbüttelský rukopis*). Je z nich zřejmé, že muži zastříhovali vlasy kolem uší, vzadu v týle a nad čelem nebo je rozčesávali do stran. Naopak ve 14. a 15. stol. si venkované nechávali vlasy delší, volně spuštěné nebo je splétali do copu. V průběhu následujících staletí je v lidovém prostředí pod vlivem vojenské povinnosti preferován ú. z vlasů krátkých. Vlasy se česaly téměř jednotně, tj. uprostřed hlavy byly rozděleny cestičkou nebo zastříženy stejnoměrně, nad čelem kratší, vzadu delší. Změnu přinesla 2. polovina 18. stol., kdy pod vlivem dobové módy (klasicismu) si sedláci znovu začali zaplétat cop. V 19. stol. se prosadil opět kratší střih. Vlasy se hladce sčesaly do stran (*na pútec*), vzadu dosahovaly po ramena, a aby se leskly, mastily se sádlem. Ke konci 2. poloviny 19. stol. se zcela prosadily vlasy krátké, zprvu u mladých, posléze i u starých mužů. Pouze v několika málo regionech

zůstaly dlouhé, např. na Haně a Chodsku či v některých obcích Slovácka. Krátce ostříhané vlasy se na přelomu 19. a 20. stol. staly na venkově běžnými všude. – Ženský ú. charakterizovaly hladce sčesané vlasy a zásadně odlišoval svobodnou a vdanou ženu a také všední, sváteční a zejm. obřadní příležitosti. Základní pravidlo, podle něhož svobodná dívka nosila vlasy nepokryté a vdaná žena zavité, bylo důsledně dodržováno po celá staletí. Svobodné dívky chodily prostovlasé, s dlouhými vlasy volně spuštěnými a sepnutými vínkem. Ve svátek obvykle zvýrazňoval dívčí ú. věnec, v létě z rostlých květů, v zimě z umělých květů. Přibližně od 15. stol. si venkovská děvčata začala zaplétat copy (*lelíky*, *pletence*, *rulíky*), konce stahovala stužkou, ve svátek hedvábnou, popř. jí copy omotávala (*vrkoče*). Vlasy spletené do jednoho nebo dvou copů se staly typickým ú. svobodných děvčat ve všech českých, moravských i slezských regionech. Teprve v 19. stol. se začaly objevovat místní varianty účesů, např. copy obtočené kolem hlavy (Podluží, Kyjovsko, Mladoboleslavsko) nebo stočené v týle a upevněné jehlicí (střední a záp. Čechy, Horácko). Sváteční ú. vyžadoval

hladké, k hlavě přiléhající vlasy, proto se potíraly nebo máčely cukrovou vodou, bílkem, pivem a pro lesk vepřovým sádlem. S rozšiřující se oblibou velkých tištěných šátků v 19. stol. si jimi pokrývaly hlavu i dívky, v Čechách začaly nosit čepce, a tak dochází ke stírání rozdílu mezi svobodnou a vdanou ženou. Ú. s copy zůstal nadále stejný. Nakrátko se ve 20. stol. začaly nejdříve stříhat vlasy u mladé generace, na Slovácku v souvislosti s odložením kroje. – V obřadních účesech, tj. v úpravě hlavy (*blazení, pentlení*) nevěst, družiček a stárek, byly výrazné regionální rozdíly. Znalost komplikovaného zaplétání vlasů nebyla všeobecná, ve vesnicích ji ovládaly pouze některé ženy. Základ tvořilo několik copů spletených ze tří i více pramenů, někde doplňovaných náhražkami např. z konopí. Podle regionálních zvyklostí se upravené vlasy stáčely kolem hlavy, na temeni či v týle. V oblastech Čech a na záp. Moravě se překládaly do smyček a upevňovaly jednou či několika jehlicemi různého tvaru. Až na výjimky byly vlasy překryty záplavou stuh (seskládaných do tvaru růžice či volných), dýnek kruhového tvaru (*pekáč*) a sestavami z korunkovitého věncečku a velkého věnce kolem hlavy. Skládaly se z rostlých i umělých květin, korálků, sklíčků, plíšků apod. Dále se zde objevují stonky rozmarýny, úzký složený hedvábný šátek či jiný vínek (*kánka*). Obřadní pokrývky hlavy (bohatě zdobené) byly formovány do různých hranatých nebo kulatých tvarů, např. lanžhotské *rozky*, moravskochorvátská *škuofija* (doplňované vyšíváními šatkami), hanácký *pantlík*. J. Klvaňa považoval pentlení nevěst se širokými stuhami, vínky a věnci za středověký relikv. Staré typy úpravy hlavy nevěst byly v průběhu 2. poloviny 19. stol. nahrazovány většími či menšími věnci. Tato tradice se v některých regionech j. Moravy udržela ještě v 1. polovině 20. stol. – Vdané ženy měly vždy vlasy zcela zakryté. Podobně nesměly chodit prostovlasé nepoctivé dívky a nevdávaly se s věncem na hlavě. Středověká úprava vyžadovala hlavu zavinutou pruhem látky (zavití, rouška, roucha, šatka), včetně krku. O vlastním účesu nejsou zprávy, neboť dobové doklady o úpravě vlasů pod zavitím neexistují. Vedle šatek se začaly v lidovém prostředí zhruba od 16. stol. prosazovat čepce, v některých oblastech, např. jihových. Moravy, se přes čepce vázala šatka. Teprve počátek 19. stol. a jeho další desetiletí zaznamenaly všeobecnou oblibu šátků. Rovněž vdané ženy si dlouhé, dozadu hladce sčesané či cestičkou rozdělené vlasy zaplétaly do jednoho či dvou copů, místy propletených šňůrkami. Copy

otáčely kolem hlavy nebo smotaly v týle tak pevně, že ú. nebylo třeba rozčesávat i několik dní. V některých českých regionech si smotané copy připevňovaly jehlicí nebo hřebenem. Staré ženy si obvykle vlasy nezaplétaly, pouze omotávaly tkanicí či šňůrkou. V oblastech, kde se nosily měkké plátěné čepce (jihových. Morava, Haná, Valašsko, záp. Čechy), pomáhaly k jejich vytvarování podložky, *grgule, nátěsty, obalenky* různých tvarů a z různých materiálů, např. dřívko omotané vlasy, obšitý kukuřičný klas, vycpané plátěné válečky. Starobylý ú. s obalenkou v průběhu 2. poloviny 19. stol. zmizel, s výjimkou moravského

Horňácka, kde se obalenka pod čepce používala ještě na počátku 20. stol. Vlasy hladce sčesané z čela a pevně spletené do stočených copů zůstávaly pro venkovskou ženu jediným typem účesu mnohdy i poté, co odložila tradiční oděv. Mnohé staré ženy nezměnily ú. ani ve 2. polovině 20. stol. – Dětský ú. byl obdobný účesu dospělých. Podle dobových věrských představ se dětem do jednoho až dvou let vlasy nestříhaly. V pozdějším věku se malým chlapcům pouze zastříhovaly a dívkám je matky pevně splétaly do copánků; zprvu z kratších vlasů od uší, posléze z delších v týle. Ú. musel zpravidla vydržet i celý týden. Copy byly běžným typem úpravy vlasů malých děvčat ještě v 1. polovině 20. století. V t. úprava hlavy.

Lit.: Č. Zibrť – Z. Winter: *Dějiny kroje v zemích českých I-II*. Praha 1892–93, s. 42–46, 86–89; J. Klvaňa: *O pentlení nevěst a družiček na Moravě*. ČL 4, 1895, s. 417–444; B. Hoblová: *O úpravě hlavy ženské na Mladoboleslavsku*. ČL 6, 1897, s. 58–68; B. Hoblová: *Vínky v kroji na Mladoboleslavsku*. ČL 12, 1903, s. 31–34; A. Šebestová-Ledecká: *Ústroj hlavy vdaných žen na Pelhřimovsku*. ČL 11, 1912, s. 330; J. Klvaňa: *Lidové kroje na moravském Slovensku*. In: *Moravské Slovensko I*. Praha 1918, s. 97–252; F. Esterka: *Zaplétání na Podluží*. MK 2, 1947, s. 31; D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949], s. 8–9. [In]

uhlářství, výroba dřevěného uhlí nedokonalým spalováním dřeva v mlíči. V minulosti důležité zpracovatelské odvětví související s tavením rud, zejm. železa. Vedle průmyslových podniků hutnických a chemických

se dřevěné uhlí používalo v různých oborech řemeslné kovovíroby (kovářství, zámečnictví, klempřství ad.), v domácnostech a při církevních obřadech (pálení kadidla). Od 19. stol. ustupuje u. do pozadí v souvislosti s používáním uhlí kamenného a zpracováním dřeva jinými způsoby. Dřevěné uhlí se páliło jen v menším množství nebo v odlehlých lesních uzemích a po přírodních kalamitách. Ve 20. stol. se tímto způsobem zpracovávalo dřevo ještě na sev. Moravě (Cotkytle, Janoušov), ve valašských obcích Halenkově (Vsetínské vrchy) a na Bečvách a v Lomné na Jablunkovsku (Moravskoslezské Beskydy), naposledy za 2. světové války. Déle se výroba dřevěného uhlí tradičními technologiemi udržela jen ojediněle, např. v Rajnochovicích (Hostýnské vrchy). Pokud se dřevěné uhlí vyrábí, pálení v milíři je nahrazeno průmyslovým zuhelnňováním dřeva v retortních pecích. Na konci 90. let 20. stol. se pálení milíře předvádělo návštěvníkům ve *Valašském muzeu v přírodě* v Rožnově p. Radhoštěm. – Zvláštní kategorie pracovníků zv. uhlíři se vytvořila u hutnických podniků, kde si vysoká spotřeba dřevěného uhlí vynutila celoroční výrobu. Na feudálním panství v 18. stol. zajišťoval sezonní výrobu dřevěného uhlí uhlářský mistr, který určoval místo pálení, přijímal od lesních úředníků polenové dříví, ručil za vyrobený produkt a stanovoval mzdy jednotlivým uhlářům i formanům, kteří uhlí rozváželi. Všichni patřili k vrchnostenským zaměstnancům a byli vypláceni z důchodu panství. – Na konci 19. stol. páliło dřevěné uhlí samostatní uhlíři pracující po dvou (popř. s učedníkem či rodnými příslušníky). Přecházeli z jednoho lesního oddílu do druhého podle toho, kde měli připraveno dříví. Na uhlářském kolečku transportovali své potřeby a pracovní nářadí: lopatu, hřeblo, hrábě, uhlářské palice, sekery, pily a dvojce deštěné schůdky.

– Místo pro pálení se vybíralo tak, aby bylo komunikačně přístupné a chráněné před větry. Výsledek pálení ovlivňovalo i podloží, které nesmělo být příliš vlhké ani příliš suché. Nejvhodnější bylo místo (*plac*), kde se již dříve páliło a kde byl dostatek sypkého *mouru*, přepálené zeminy smíšené se zbytky uhlí a uhelným prachem. – Jako surovina se užívalo dřeva listnatého i jehličnatého různé kvality (štípy, tyčovina, pařezy). Na urovnaném místě v úrovni rostlého terénu nebo mělce zahloubeném (Janoušov) se uprostřed zarazil do země kůl (*král*), popř. dva kůly, a kolem se rovnalo šikmo na sebe dřevo až ve třech řadách. Složený milíř ve tvaru zakulacené homole se zakryl chvojím, mechem, drnem a nakonec ohodil vrstvou černého mouru. Po vytažení středového kůlu byl zapálen. Hoření muselo probíhat pozvolna a bylo regulováno napícháváním dřer nebo jejich zakrýváním. Pálení probíhalo několik dnů podle velikosti milíře. Vypálení milíře s 30–35 m³ dřeva trvalo až dva týdny (Rajnochovice), mohutné milíře v Horní Lomné (až 150 m³ dřeva) se páliło celý měsíc. Odpovídala tomu i jejich složitější konstrukce. Po prouhlení milíře

se oheň uhasil a dřevěné uhlí se roztřídilo. Nасыpané do pytlů se na vozech transportovalo na trhy, v menším množství se rozváželo na trakaři či káře a prodávalo formou podomního obchodu. – Uhlíři trávili mimo domov celé týdny, proto si do lesa přinášeli potravu a nedaleko pracovního místa stavěli provizorní obydlí, uhlářskou boudu. Letní přístřešek měl kúlovou kostru a byl pokryt smrkovou kúrou. Zimní boudu si roubili z krátkých trámků, ve střeše s padacími dveřmi opatřenými zámekem. K vnitřnímu vybavení patřila dvě lůžka pokrytá slámou a houněmi, uprostřed na otevřeném ohništi si uhlíři připravovali jednoduchou stravu (do českého lidového jídelníčku se dostaly např. uhlářské knedlíky). – Řemeslu se obvykle učil syn od otce. Uhlářina se tak stávala v některých rodinách dědičnou. Život mimo venkovský kolektiv v lesních samotách, v noci, ve všední dny i svátky spojil uhlíře ve vypravěčské tradici s pověrečnými představami. Objevují se příběhy o lesní spravedlnosti, tj. o potrestání zloděje, který uhlíře v lese okradl a byl chycen. Protože život o samotě dával široký prostor k vyprávění, bylo v repertoáru uhlířů zaznamenáno hodně pohádek.

Lit.: B. Moravec: *Uhlíři v českých lesích*. ČL 7, 1898, s. 14–18; V. Karásek: *Jak páliło uhlíři dříví v českých lesích*. ČL 22, 1913, s. 220–235; J. Blau: *Böhmerwälder Hausindustrie und Volkskunst I-II*. Prag 1917–18, s. 91–102; F. Starý: *Zaniklá výroba šindele, kolomazi a dřevěného uhlí*. ČL 25, 1925, s. 99–105; V. Rýznar: *Severomoravští uhlíři*. VSSSM 7, 1928/29, s. 58–60; J. Zahradník: *Poslední uhlíř v Beskydech*. SlSb 45, 1947, s. 249–251; L. Kunz: *Jak hory živily lidi na Rajnochovsku*. NVal 13, 1950, s. 49–57; J. Jakub: *Výroba dřevěného uhlí v milířích v Myslibořicích*. VNŠČ 1960, č. 2, s. 23; M. Janotka – K. Linhart: *Řemesla našich předků*. Praha 1987, s. 3–14; R. Sobotka: *Milíře a uhlíři aneb něco o staročeské energetice*. UŘ 39, 1997, č. 1, s. 74–75. [mv]

úhor, pole ležící ladem po celé vegetační období nebo jeho část; v trojhonné soustavě hospodaření část plužiny (pole) neosetě ozimem nebo jaří. V některých soustavách hospodaření je ú. důležitá složka umožňující obnovu úrodnosti půdy (odplevelení pole, důkladné zpracování půdy, uvolňování živin v půdě mineralizací, hnojení statkovými hnojivy, hospodaření s půdní vláhou, využívání ú. k pastvě a k tzv. zelenému hnojení). Ú. se postupně vyvinul z víceletého přílohu při vzniku trojhonné soustavy hospodaření, jako důsledek vyčerpávání půdy jednostranným pěstováním ozimých a jarních obilnin na omezeném areálu využitelné orné půdy. V trojhonné soustavě hospodaření byl ú. obvykle jednoletý, jen výjimečně dvouletý; plocha jednoletého ú. v poměru k ploše ozimů a jaří byla 1:2, ale měnila se podle úrodnosti půdy a ostatních místních podmínek hospodaření. Ú. jako složka trojhonné soustavy během 19. a začátkem 20. stol. v č. zemích zanikl. V některých novodobých soustavách hospodaření má ú. jinou funkci. Ú. se rozlišuje celoroční, letní, zimní, jednoletý, event. dvouletý, černý, zelený, obdělávaný, hnojený, nehnojený, polouhor. V t. hospodářská soustava, novina, žďáhor.

Lit.: V. Černý: *Hospodářské instrukce*. Praha 1930; F. Lom: *Soustavy hospodaření v zemědělství*. SVŠZ 1960, s. 297–354; E. Albert: *Ekonomika moravského zemědělství v druhé polovině 19. století*. PHZL 8/9, 1970. [zt]

uhranutí a uřknutí, poškození na zdraví vlivem zlého pohledu či slova určitého člověka. Nář. se u. a u. nazývají též *úroky*, *uřklavina*, *huřklína* (j. Čechy), *ourčej*, *oučej*, *ouřk*, *přehlídka*, *hodit na někoho úrok*, *ohlédnout* (vých. Morava), *udělání*, *účinek* (stč.). Uhranutí vzniká zlým pohledem, uřknutí zlou řečí, obojí patří mezi psychologické pověry. U. a u. se projevují nevolností, chřadnutím i smrtí; také téměř každá dětská nemoc za ně bývala považována (ubývání na váze, zívání, přílišný pláč, psotník nebo křivice). Dospělé osoby mohou být po u. a u. postihovány mdlobami, úzkostí, zkalením zraku, pocením, křečemi, třesem, otoky, zvracením či různými bolestmi. Uhranutý pokrm zkazí žaludek. Na základě u. a u. mohou následovat též dlouhodobé nemoci: souchotiny (tuberkulóza) a padoucnice (epilepsie). Uhranutá domácí zvířata jsou neklidná, neplodná, neprosívají a mají různé bolesti. – Uhranut či uřknout může člověk i bez zlého úmyslu: podiví-li se, jak člověk či zvíře dobře vypadá; podívá-li se na někoho nebo na něco příliš významně, úkosem nebo přes rameno či s nemýtým obličejem po

ránu; dá-li si při pohledu ruku na oči; setkají-li se dva lidé přímým pohledem; spatří-li hladový člověk někoho něco pojídat (před návštěvou se mělo přestat jíst nebo raději návštěvníka k jídlu pozvat). – U. a u. hrozí zvl. v šestinedělí, v době kojení a koupání dítěte, při jídle, vstupu do stáje, na rozcestí a ve spánku. Při kojení tak vznikají *úroky zapité*, *zabumbané*, také ve spánku jsou úroky velmi nebezpečné. – Mezi osoby, které mohou uhranout, patří *lidé úročiví* a *lidé s uhrančivýma očima* (oči černé, zelené, začervenale, šilhavé, pronikavé s dlouhými řasami, se srostlým obočím, zanícená víčka), lidé cizí nebo mimořádného vzrůstu, staré ženy, Romové; ze zvířat pes, lasička, had nebo páv (oka v ocasních pérech). *Řkúcím* se stává i dítě, které bylo po odstavení znovu nakojeno (vých. Morava), nebo dotkne-li se člověk ruky mrtvého, který byl za života obdařen touto schopností. Nejvíce obávány jsou *čarodějnice*, které v přestrojení za staré ženy vyhledávají po domech své oběti, aby je mohly poškodit magickou střelou nebo ofouknutím. – Uhranout lze každého člověka (hl. dítě) i domácí zvířata (psy, ale i skot, brav či koně), ptáky, rostliny (houba už dál neroste), pokrm (mléko), ale také duhu a měsíc. Člověk dokonce může uřknout sám sebe, když si něco příliš pochvaluje. – Stupeň u. a u. lze poznat pomocí *uhlíkové vody* (do vody se vhodí 9 žhavých uhlíků z jasanového dřeva a čím více jich vypluje na povrch, tím více je prý nemocný uřknut). – K odhalení původce u. a u. může přispět, když se do sklenice s vodou vhodí 4 žhavé uhlíky: potopí-li se jeden uhlík, byl to muž, dva znamenají ženu, tři mládence, čtyři pannu. – Zjistit, které části těla jsou postiženy, lze pomocí odvaru z čistce (*Stachys recta* nebo *Betonica offic.*): nalije se na tři talířky, z nichž první znamená hlavu, druhý ruce, třetí nohy, a na kterém z nich se vytvoří povlak, ta část těla je více uhranuta. – Matka nebo otec mohou u. a u. zjistit u dítěte olíznutím jeho čela zleva doprava: chuť je v tom případě hořká či kyselá. – Ochrana před u. a u. je možná (1) slovem *Neúroku!* (*Bezyroku!*) nebo *Požehnej Pán Bůh!*; také měsíc v sestupné fázi se má oslovit: *Vítám tě, měsíčku dvourohý, ať mne nikdo neuhrane (ať žádného neuhranu), až budeš třírohý!*; (2) gestem vyjadřujícím odpor nebo výhrůžku: *fík* (palec se prostrčí mezi druhým a třetím prstem sevřené ruky), *šipka* (druhý až třetí prst vytvoří šipku při sevřené ruce proti dané osobě), *roby* (napřažený první a čtvrtý prst), v Itálii znamenají pohanu (*mano cornuto*); (3) jednáním: třikrát zaklepat na dřevo nebo si třikrát odplivnout

a říci: *Abych to neuřkl!* Když poprvé člověk spatří dítě nebo jiného novorozence tvora, má se říci: *Pán Bůh požehnej!* nebo si ještě stranou třikrát odplivnout či na mládě třikrát dýchnout. Sedící osoba má mít pod stolem zkřížené nohy. Před zlým vlivem ze strany vlastní osoby ochrání po celý den, když se člověk při ranním vstávání nebo i později podívá na své nehty a pak ke stropu nebo na oblohu; (4) základy: nevěsta nemá překročit práh nového domu, proto se vnáší (někdy i oknem). K oltáři má jít vždy jen se zastřenou tváří. Mnoho zakazů se týká šestinedělí a úvodu šestinedělky. Ze zvířat nesmí vstoupit do chléva jen pes. Cizí člověk při vstupu do chléva si má buď třikrát odplivnout, anebo vyslovit výše uvedené úsloví; (5) ochrannými předměty, což jsou všechny předměty červené barvy, výšivky na oděvu, stužky, hadříky, korálky (na plachtě šestinedělky, na křestním šatu a na zápěstí novorozence). Stužky či útržky hadříků byly upevňovány na rohy, ocasy i chomouty domácích zvířat vyháněných na první pastvu nebo na počátku sklizně či lesních prací. Mezi amulety lze řadit ocásek lasičky, hlavičku hada zabitého o svátku sv. Jiří (či prášek z ní zabalený v plátně), amulety z rostlin: čistce přímého (*Stachys recta*), pelyňku pravého (*Artemisia absinthium*), úročníku bolhoje (*Anthyllis vulneraria*), turánku (*Erigeron canadense*, turan kanadský) apod. Funkci amuletu měla též *sakralia*, jména světců napsaná ve formě zaříkad el na papírových svítcích a nošená při sobě; *boží oko* (kresba bývala v domácnostech umístěna v obrázku pod slovy Božího požehnání); pentagram vypálený nebo namalovaný na trámu v podobě geometrického obrazce nebo pěti prstů. – Léčení následků u. a u. navazuje na všechny uvedené ochranné prostředky: připravuje se uhlíková voda z pěti (devíti) žhavých uhlíků, již se má postižený umýt; zaříkání k tomu bývají velmi obsírná: *Uřknul-li tě mládenec, pomoz ti svatý Vavřinec!* (a jeden uhlík se vyhodí), *uřkla-li tě panna, pomoz ti svatá Kateřina!* (vyhodí se druhý), *uřkla-li tě žena, pomoz ti svatá Anna!* (třetí), *uřkl-li tě muž, pomoz ti sám Bůh!* (čtvrtý), *uřkl-li tě všichni vespolek, pomozte ti všichni svat!* (pátý) (ze Žinkovska, zapsal K. J. Erben). – U. a u. se léčilo hl. vodou, uhranuté předměty i osoby se mají umýt tekoucí vodou, po ránu i rosou z višně. Rostliny uvedené při výrobě amuletů a dále plody jeřábu ptačího (*Sorbus aucuparia*) a list a květ slézu lesního (*Malva silvestris*) byly užívány k okuřování. Uhranutý se měl také třikrát otřít vlastní košilí obrácenou naruby nebo jejím spodním zadním okrajem a při

každém otření říkat: *Rozcházejte se, úrokové, jako se rozcházejí voblakové! K tomu mi dopomáhej Bůh Otec, Bůh Syn a Bůh Duch svatý. Amen!* Také si třikrát plivnout na třetí klouby čtyř prstů zaťaté pravé ruky, otřít si jimi zavřené oči zprava doleva a pak se těmito klouby dotknout své zadní části (*stírání úroků*, Turnovsko). Nakuřovat se mělo i chlupy zvířete podezříváného z u. a u.: nemocnému se ustříhne na třech místech po trošce vlasů, ostříhají se mu nehty a to vše se zavine do hadříku, přede dnem se vyhloubí otvor do vrby, balíček se do něj vloží a ucpe se klínem (Frenštátsko). Člověk, který je podezříván z u. a u., má být přímo osloven nebo obviněn. – Víra v u. a u. provází lidstvo po celý jeho vývoj. O *zlém oku* existují záznamy již ve staroegyptských, sumerských i staroindických památkách, stejně tak pokračuje i evropský středověk. Pověra přežívá až do přelomu 20. a 21. stol., ale již jen v úkonech vykonávaných zcela bezděčně (třikrát se zaklepává na dřevo, říkává se: *To je jako s uděláním!*). V některých oblastech přežila však víra v u. a u. i v nezměněné středověké podobě a také některé nemoci jsou takto posuzovány. Občasný úspěch určitých pověrečných obranných praktik lze vysvětlit sugestibilitou či autosugescí dotyčné osoby, někdy i hypnózou. V ochraně se opakují staré principy: upoutat pozornost uhrančivého oka na jinou, výraznější věc (červená barva); záviděný předmět nějak znehodnotit (plivnutí) a sebe ochránit odstrašujícím znakem (pentagram). Víra v u. a u. obecně souvisí s čarováním, při němž je také připisována největší síla oku a slovu (možnost pohledem někoho zamrazit, slovem přeměnit apod.). Vnímavosti k pohledu či slovu využívá také oficiální medicína (v hypnóze). V. t. amulet.

Lit.: K. J. Erben: *Česká zařikadla v nemocech*. ČMKČ 1860, s. 50–58; J. Matiegka: *Lidové léčení*. In: ČSV-N, s. 300–340; J. Čižmár: *Lidové lékařství v Československu I-II*. Brno 1946; M. Nakonečný: *Lexikon magie*. Praha 1993.

[jjn]

újezd, menší správní okrsek zahrnující několik obcí. Pův. ú. znamenal odbočku od hlavní cesty, úzkou cestu nebo kus role, který se ujezdí (zoře jedním spřežením volů) za jeden den. Výraz se dochoval v názvu desítek obcí.

Lit.: *Retrospektivní lexikon obcí Československé socialistické republiky 1850–1970*. Praha 1978, s. 32; B. Nováková (ed.) a kol.: *Zeměpisný lexikon ČR. Obce a sídla. Stav k polovině 80. let*. Praha 1991.

[jv]

ukládání oděvu viz truhla

ukolébavka, kolébavka, kolíbačka, uspávan-ka – lyrická píseň určená k utišení a usnutí malého dítěte. Řadí se do oblasti dětského folkloru, mezi projevy dospělých určené dětem. U. zpívaly matky svým nemluvnatům nebo starší děti sourozencům. Písně jsou plné lyrické něhy a vyznačují se přehlednou formou i textem, v němž se jednotlivá slova často opakují. Mají jednotvárný rytmus a ná- pět malého tónového rozsahu se většinou pohybuje v úzkých intervalových vzdálenos- tech stereotypně opakovaných. Rytmická

Ukolébavka. Chodsko, Jindřich VII A, 1930, č. 66

a tempová interpretace se podřizuje houpání v kolébce nebo kolébání v matčině náru-či. Text obsahuje většinou výzvu k usnutí a oslovení dítěte jménem: *Spí, Pepičku, spí; Spí, Mařenko, sladko; Hájij, má Hančičko*. Za brzký spánek se odměnou slibují dárky (*Hajej, pupu, dám ti cukru; Ten klobouček pěkný, nový / dá maminka chlapečkovi; Hajej, nynej, maličké, / máma kópi střevíčke*)

anebo pěkné sny (*bude s tebou Pánbů spá-ti, / svatý Josef kolébati, / andělé svatí budou ti hráti*). Plachtivým nemluvnatům se dávají za příklad jiné děti: *Ta Kozimuc Bětulinka / ta už dávno hezky spinká*, nebo se vyhrožuje např. *hastrmanem, drátařem* či *bubákem* (*hodíme tě do rybníčka / a z rybníčka do Du-naje, / chyt si ho tam, hastrmane*). Z ukolébavek vyznačuje mateřská láska, v řadě textů ještě zdůrazněná citově zbarvenými verši: *Hajej, nynej, / šak seš můj, / žádnej jinej; / dám ti tolik hubiček, / co na nebi hvězdiček*. Některé písničky jsou určeny k probuzení dítěte: *Děťátko malé, / jak jsi ospalé, / kravičky jsem podojila, / kašičku ti uvařila, / a ty ještě spíš*. Zvláštním druhem jsou ukolébavky vánoční, zpívané Ježíškovi u jeslíček: *Hájij, nynej, Ježíšku, / koupíme tě kožíšku, / bureme tě kolíbati, / baby si moh líbje spáti, / hajij, nynej, mjíláčku, / svatý Marji synáčku*. Lit.: F. Bartoš: *Naše děti*. Praha 1949; O. Hrabalová: *K dětskému folklóru a jeho třídění*. ČL 46, 1959, s. 97. [vt]

Ukrajinci v českých zemích, ukrajinská národnostní menšina, po r. 1989 početně vzrůstající v důsledku imigrace. Podle definitivních

výsledků sčítání lidu 1991 se k ukrajinské národnosti přihlásilo celkem 8 220 sčítaných osob, což v demografické struktuře představovalo 0,1 % obyvatelstva, podle cenzu 2001 šlo o 22 112 osob (z toho 20 628 občanů Ukrajiny). Charakteristickým znakem U. v č. z. je jejich alochtonnost. První imigrační vlny U. do č. z. lze sledovat od přelomu 19. a 20. stol. Jednalo se o haličské Ukrajince, kteří v rámci ekonomických migrací uvnitř Rakousko-Uherska přicházeli za prací zejm. na Ostravsko, kde také již před 1. světovou válkou založili vlastní organizaci, pobočku Lvovské kulturně osvětové instituce *Prosvita*. Počet U. v č. z. se výrazněji zvýšil za 1. světové války, kdy se do č. zemí uchýlovali váleční uprchlíci. Tím byla také předznamenána imigrační vlna, která následovala po porážce ukrajinského odboje, neúspěšného zápasu o vlastní stát. Přičleněním Podkarpatské Rusi k Československé republice (1919) se otevřel kvalitativně nový zdroj migrace Ukrajinců. – V demokratických podmínkách meziválečného Československa se všestranně rozvíjel národnostní život Ukrajinců, zvl. v Praze. U. v č. z. si vybudovali vlastní vzdělávací ústavy (gymnázia v Praze, Řevnicích, Modřanech), a to i na úrovni vysokých škol: v Praze byla založena *Ukrajinská svobodná univerzita* (1921), *Ukrajinský vysoký pedagogický institut M. Drahomanova* (1923), působila zde také speciální pedagogická instituce *Ukrajinské studio výtvarných umění*. Oblast technického vzdělání zajišťovala *Ukrajinská polytechnika v Poděbradech* (1922). V Praze bylo založeno také *Muzeum osvobodovacího boje Ukrajiny*, *Ukrajinský zahraniční archiv* a řada dalších organizací, které vyvíjely aktivní společensko-kulturní činnost. – Období 2. světové války, květen 1945 a únor 1948 jsou časové mezníky, které významným způsobem zasáhly do života U. v č. z. a znamenaly určitý zlom v jejich menšinovém postavení. Na jedné straně před koncem války (příchodem sovětských vojsk do Prahy) část Ukrajinců odešla na západ, zejm. do americké okupační zóny Německa, na druhé straně byli Rudou armádou mnozí Ukrajinci (hl. jejich významní představitelé) protiprávně odvečeni do Sovětského svazu a tam perzekvováni. Únor 1948 znamenal rozbití všech organizačních struktur a popření existence U. v č. z. Po 2. světové válce měli Ukrajinci-Rusíni v č. zemích zvláštní místo také v procesu osídlování českého pohraničí po vystěhování Němců. – Po listopadu 1989 se nově otevřel prostor pro rozvoj národnostního života U. v č. z. Dokladem toho jsou organizace, které rozvíjejí jejich svébytný národnostně menšinový život, zvl. *Ukrajinská iniciativa v ČR* se sídlem v Praze a *Spolek ukrajinských žen*. Provozují společenskou

a kulturní činnost a navazují tak na tradice U. v č. z. před 2. světovou válkou.

Lit.: F. Vančík: *Ukrajinská etnická skupina na Tachovsku v západních Čechách*. In: *Premeny ľudových tradícií v súčasnosti I*. Bratislava 1977, s. 182–193; M. Mušína: *Folklórne tradície v súčasnej kultúre presídlencov z Rumunska v Českom a moravskom pohraničí*. Národopisné informácie 4, 1981, s. 214–222; A. Sulitka: *Ukrajinci – Rusíni*. ČL 70, 1983, s. 170–173; N. Valášková: *Ukrajinská etnická skupina z Rumunska v tachovském okrese*. ČL 74, 1987, s. 23–31; B. Zilynskyj: *Ukrajinci v Čechách a na Moravě (1894) 1917–1945 (1994)*. Praha 1995; B. Zilynskyj: *Ukrajinci v českých zemích v letech 1945–1948*. Praha 2000. [as]

úl, příbytek včel vytvořený člověkem, nejčastěji ze dřeva nebo slámy, ale i z proutí, keramiky, kamene, rákosu a v nové době i z plastů. Místně se také nazývá *oul*, *špalek*, *klát*, *klápet*, *dlabák*, *stojan*, *ležan*, *peň*, *dvoják*, *slamák*, *koš*, *košnice*, *almárka* i jinak. Úly se třídí na nepřenosné a přenosné, nedělitelné a dělitelné, s dílem nepohyblivým a pohyblivým, přístupné zadem, vrchem a zadem i vrchem, tzv. univerzální úly pro jedno nebo více včelstev, nezdobené a zdobené a na úly pro speciální účely. Úly nepřenosné (brtě) sloužily k nejstaršímu způsobu chovu včel; přenosné jsou všechny další typy úlů. Úly nedělitelné zahrnují především špalky, obvyklé až do 2. poloviny 19. stol. v lesnatých oblastech Evropy, košnice, rozšířené v téže době v méně lesnatých a teplejších oblastech, úly bedněné, zhotovované z desek ve střední Evropě nejpozději od 15. stol., a úly z hrnciny nebo kamene, ve střední Evropě se nevyskytující. – Špalek býval vydlabán z části kmene jedle, lípy, dubu aj. nejčastěji pro jedno včelstvo. Vyskytují se však špalky pro dvě včelstva vedle sebe nebo nad sebou a pro 3–10 včelstev. Kůra se většinou ponechávala, později opadla, povrch špalků nebo škvíry se zamazávaly mazanicí z hlíny, kravince a plev, někdy se zdobily. Dutina špalků *stojanů* měla většinou šikmé dno, podmet, v horní polovině byly obvykle dva příčné kolíky nebo kříž pro zpevnění včelího díla. Špalek měl jedno nebo dvě okrouhlá česna. Prostor pro včelstvo byl kryt 1–2 prkny (lůže, zátvora) připevněnými dřevěnými kolíčky; škvíry kolem lůží byly zamazány. Pro zúžení včelstva se používalo vložené dno, popř. se vkládaly štípy. Méně rozšířené byly špalky *ležany*, které nepotřebovaly uvnitř kolíky nebo kříže zpevňující dílo a místo česna často postačily upravené škvíry, mezery mezi lůžemi a špalkem. Dřevěné letáky se upevňovaly ke špalku čepem. Ležany se často kladly na police nad sebou u stěn pod střechem. Ve volném prostoru byla nutná

stříška. Špalky se obvykle stavěly na kamene, event. na trámký, a kryly doškovými nebo šindelovými stříškami. – Bedněné úly, zhotovované z dřevěných prken, jsou doloženy u antických spisovatelů; v č. zemích byly publikovány jejich popisy a dřevořezy v 16. stol. (J. Černý, 1517; J. Nickel, 1568). Podobaly se špalkům, ale lišily se čtyřúhelníkovým příčným řezem a ležan, uváděný jako moravský, měl česno s letákem na čelní straně. Stejně jako původní špalky a košnice se vyznačovaly přirozenou stavbou nepohyblivého včelího díla. – Košnice pletené ze slámy nebo proutí, někdy omazávané mazanicí, sestávaly z vlastního koše, dna a dřevěných kolíků pro zpevnění včelího díla. Česno kruhového nebo obdélníkového průřezu bylo v boku košnice nebo v dřevěném dně. Košnice bylo nutno stavět pod střechem nebo s vlastní stříškou. Způsob chovu včel v košnicích se vyznačoval tím, že při odeírání medu na podzim byla větší část nejproduktivnějších včelstev udušena či rozmačkána. V košnicích se chovaly včely rojivé. Převoz za *pastvou* byl snadnější, zužování nebo rozšiřování prostoru podle potřeby včelstev nebo snůšky bylo téměř vyloučeno. – Úly dělitelné vznikaly z úlů dělaných z prken a ze špalků od poloviny 18. stol. M. Palteau (1756) zhotovil horizontálně dělitelný stojan, postavený z nízkých truhlíků krytých dřevěným pláštěm. Švýcarská včelařka Vicatová (1764) se vertikálně děleným ležanem přiblížila konstrukci rámu. Úpravami a propagací dělitelných úlů se ve 2. polovině 18. stol. zabývalo mnoho evropských včelařů. V Hostivaři objevitel partenogeneze včel farář J. A. Janiš propagoval dělitelné úly a sestrojil truhlíkové úly vlastní konstrukce (1789). V menším množství se rozšířily v Čechách jejich varianty a od r. 1843 se uplatňovaly také eláné dílcové slamáky sestrojené J. N. Oetlem. – Po vynálezu loučky a rámu (tj. pohyblivého včelího díla) v 1. polovině 19. stol. zájem o dělitelné úly ustal a šířilo se včelaření v úlech nedělitelných, ale s dílem pohyblivým. Takový ú. umožňuje vyjímání jednotlivých plástů a jejich vracení při minimálním poškození. Ruský včelař P. I. Prokopovič sestrojil v letech 1813–1814 rámeček pro medník svého ú. a lesník J. Wunder, včelařící v Kvasicích (Kroměřížsko), začal v letech 1835–1836 vyrábět vícepatrové stojany s loučkami pro jednotlivé plásty. Kněz J. Dzierzoň ve slezských Karlovicích zhotovil v letech 1837–1838 dvojáky, stojany i ležany s loučkami, později velmi rozšířené ve střední Evropě. Uplatněním mezistěn (1857), především však vynálezem medometu (F. Hruška, 1865) bylo umožněno racionálnější využívání chovu včel v ú. s po-

hyblivým dílem. – Od 2. poloviny 19. stol. se ve střední Evropě šířil chov včel převážně v úlech nedělitelných s pohyblivým dílem, přístupných pouze zadem a různě nazývaných: úly *spolkové*, *almárky* i podle konstruktérů, výrobců či lokalit. Od konce 19. stol. se začaly šířit také úly částečně přístupné zadem i vrchem nebo úly s jednotlivými díly přístupnými pouze vrchem. Značná variabilita velikosti a tvarů úlů i rámků včetně dílčích doplňků, daná místními podmínkami a požadavky, byla během 20. stol. postupně snižována a vytvářely se standardní typy. – Úly byly zhotovovány většinou ze dřeva, truhlářsky i podomácku, některé pleteny částečně ze slámy (lisy a formy na pletení), nakonec se zkoušely i další materiály. Novodobý ú. sestává z plodiště, medníku, někdy z nástavků, dna, strůpku, víka, česna, letáku, mateří mřížky a popř. okénka. Podle přístupu k rámkům se rozlišují stropovák, zadovák, univerzál, zasouvák; podle uložení rámků ú. na studenou nebo teplou stavbu. K utepení sloužily slaměné, později plstěné rohože a jiné zateplivky. Za pastvou se kočovalo a včelstva se od 18. stol. přesouvala na zemědělských vozech, později speciálně stavěných nebo upravovaných. Mnohé úly, zvl. špalky, nedělitelné almárky i úly dělitelné, se zdobily nebo se kolem česna barvily. Bývají uváděny různé důvody k jejich zdobení: kultovní důvody, lidová tvořivost, orientace včel, ochrana včelstev, reklama včelaře aj. Nejstarší známý doklad o výzdobě ú. je z vyobrazení ornamentálně zdobených špalků z 1. poloviny 15. stol. na oltářním obrazu v Majdaleně nedaleko Třeboně, s výjevem sv. Otmara dolévajícího sudy s medovinou, z poloviny 16. stol. pochází vyobrazení špalku ve *Žlutickém kancionálu* (1557–58) s řezaným česnem. Nejstarší dochovaný ú. v č. zemích, s vročením 1673, pocházející z okolí Frýdku-Místku, má řezaný nápis JESUS MARIA a výtvarně řešená česna. Na Slovensku je ú. s vročením 1691 a iniciálami vlastníka PW zdoben mělkým reliéfem věnce a asi medvěda kolem česna. Z konce 17. stol. je známo vyobrazení reliéfu hlavy na česně špalku z Braniborska (J. Grüwel, 1696). Zdobené úly, zhotovované od 17. stol., budily určitou pozornost, a proto byly mnohé z nich zachovány v muzeích nebo v soukromých sbírkách. Početné kolekce jsou v č. zemích (*Národní zemědělské muzeum* v Praze, muzea v Trutnově, Mnichově Hradišti, Ústí n. Labem, Rožnově p. Radhoštěm, na faře v Bílém Újezdě, kolekce J. Štefana ze Záluží u Berouna aj.), na Slovensku, ve včelařských muzeích ve Výmaru (Německo) a v Radovljici (Slovinsko). Špalky byly zdoben plochou řezbou, mělkým nebo hlubokým reliéfem s obsahem ornamentálními i fi-

gurálními, řešeny jako antropomorfní (různé postavy, světci) a zoomorfní (medvěd, lev) plastiky či architektonické stavby, některé se zdobily samostatnou řezbou, dodatečně připevněnou k přední stěně ú. jako česno nebo celá přední plocha, popř. malovaná (jedno- a vícebarevné nátěry dřeva; potažení pytlou a natírání prsty barevnými hlinkami). Pro zhotovení nových úlů byly použity i původní dřevěné kostelní plastiky. Úly bedněné, tj. pravoúhlé s rovnými plochami, byly někdy zdobeny ornamentální řezbou, event. samostatnou řezbou nebo plastikou či celou samostatnou stěnou s reliéfem, častěji řešeny jako stavby různého typu (domky, významné objekty). Často se tyto úly různobarevně natíraly a přední stěna se obvykle zdobila drobnými malbami. Na malovaných úlech se kromě barevných ploch převážně vyskytují ornamenty, epické výjevy a krajiny. Košnice byly zřejmě až od 20. stol. ztvárňovány jako hlavy převážně antropomorfního typu nebo zdobeny na přední straně reliéfními maskami. Zastoupeny jsou v muzejních sbírkách na Slovensku. Zdobení ú. různými způsoby je poměrně časté i v 2. polovině 20. stol. Výtvarnou úpravou ú. se zabývali včelaři, řemeslníci a umělci řezbáři. Ve starší době převažovaly motivy náboženské, později světské. Zdobení ú. je charakteristické pro včelařství ve střední Evropě. V. t. brtnictví, figurální úly a česna.

Lit.: N. Melniková-Papoušková: *Figurálně zdobené úly*. VL 6, 1954, s. 35; R. Bednárik: *Slovenské úle*. Bratislava 1957; J. Vařeka: *Patrový klát v Trojanovicích*. Val. 7, 1958, s. 110–111; R. Jeřábek: *Identifikace obličejových česna z východní Moravy*. ČL 53, 1966, s. 95–102; R. Jeřábek: *Herkules, Daniel oder Samson? Ein Beitrag zur Ikonographie sowie zum Problem der Volkstümlichkeit und ethnischen Herkunft figürlicher Bienenstöcke*. DJV 13, 1967, s. 288–301; J. Nepraš: *České včelařství*. Praha 1971; E. Sevc a kol.: *Čebelarski muzej*. Radovljica 1973; Z. Szewczyk: *Ule zdobione w zbiorach Muzeum etnograficznego w Krakowie*. Katalog. Kraków 1971–75; Z. Tempír: *Historie včelařství*. In: V. Veselý a kol.: *Včelařství*. Praha 1985, s. 26–41. [zt]

úlek viz strach

umělecké řemeslo, rukodělná činnost směřující k výrobě předmětů s užitnou nebo dekorativní funkcí se záměrem dosažení estetické hodnoty. Je stará jako samo umění a v organizované podobě vytváří podstatnou část produktů užitého umění, např. keramiky. Náleží do systematicky výtvarného umění a člení se na obory určené výchozím materiálem (sklo, keramika a porcelán, kovy, textil, dřevo).

U. ř. vnašelo do kultury širokých lidových vrstev, městských i vesnických, vlivy uměleckých slohů, a to prostřednictvím projevů souvisejících se životním stylem (oděv, šperk, nábytek a jeho výzdoba, nádoby a dekorativní, popř. liturgické předměty). Stylové vlivy zprostředkovávané řemeslníky i přímou snahou o nápodobu prvků městské kultury se projevovaly v tvarosloví a především v dekoru předmětů. V lidové výtvarné kultuře se u. ř. uplatnilo zejm. v dílenské výrobě a konzumu rezervázního textilního tisku, zdobeného nábytku, posthabánských fajánsů apod. Svůj význam a dosah si v ní udržovalo až do doby, kdy bylo vytlačováno dostupnější strojo-ovou manufakturní nebo tovární produkcí. Pro předměty zhotovené sériovou tovární výrobou se v 19. stol. začal používat termín umělecký průmysl, který byl ve 20. stol. zavržen.

Lit.: H. T. Bossert: *Geschichte des Kunstgewerbes aller Zeiten und Völker I–VI*. Berlin 1928–35; R. Jeřábek: *Výtvarná kultura lidu. Minitermiologie*. UŘ 1979, č. 2, s. 4–7; H. de Morant: *Dějiny užitého umění od nejstarších dob po současnost*. Praha 1983, s. 406–423 (kapitola Lidové umění); *Od Velké Moravy po dobu gotickou. Dějiny uměleckého řemesla a užitého umění v českých zemích*. Praha 1999. [akř]

umění lidové a akademické, dva souběžné, avšak větším dílem nesourodé proudy uměleckého vývoje od doby jeho rozštěpení podle společenské funkce a poptávky. Na přelomu 19. a 20. stol. se v protikladu ocitla dvě principiální stanoviska k hodnocení vzájemného vztahu tzv. lidového umění (něm. *Volkskunst*) a tzv. vysokého umění (něm. *Hochkunst*) i ke klasifikaci jevů, které národopis označuje za lidové umění; byla vyjádřena dvěma významnými představiteli bádání o dějinách umění a kultury, zakladatelem vídeňské uměleckohistorické školy A. Rieglem a krátce poté E. Hoffmannem-Krayerem. První z názorů se později stal základem produkčního směru, druhý východiskem pro směr reprodukční; ideu, od níž se sám E. Hoffmann-Krayer distancoval (*Individuelle Triebkräfte im Volksleben*, 1930), dovedl do krajnosti H. Naumann, zejm. v práci *Grundzüge der deutschen Volkskunde* (Leipzig 1922). Mezi těmito dvěma extrémními osciluje bádání o lidovém umění stále a nedosáhlo v oblasti teorie žádného výrazného a hlavně objeveného pokroku. Tyto kontroverzní tendence působí i mimo německy mluvící země, a to někdy už bez vědomí jejich původu a autorství. Produkční směr mívá své stoupence spíš mezi romanticky, resp. novoromanticky založený-

mi národopisci, naproti tomu reprodukční směr převládá v kruzích uměleckých historiků. Tento rozpor spočívá především v povrchním, nediferencovaném nahlížení na lidové umění, výstižněji řečeno na lidovou výtvarnou kulturu. Jde totiž o synkretický jev, který existuje v jednotlivých kategoriích, ale jako celek je v podstatě vědeckou abstrakcí proměnlivou podle prostředí svého vzniku a existence, podle stavu poznání a podle často se měnících věcných i estetických kritérií. Všechno podstatné o tomto problému už bylo vyřčeno, ale zůstalo oslyšeno: skutečnost není přímočará, proměňuje se v místě i v čase a její hodnocení podléhá dobovým normám. Proto vyžaduje vědecké bádání o jednotlivých kategoriích lidové výtvarné kultury aplikaci odlišných pracovních metod, volených podle povahy zkoumaného předmětu. Jeden přístup je nutno volit v případě autochtonní tradiční lidové výtvarnosti, jiný v případě recipovaného, zlidovělého umění. Nelze ještě po stu letech zvědečtělého studia lidové výtvarné kultury lpět na představách o její neposkvrněnosti, tím spíš, že se předmět odborného zájmu proměňuje a rozšiřuje se o další formy výtvarného vyjadřování. Jejich nelidový původ a charakter jsou evidentní, avšak přesto se právem stávají objektem etnografického a kulturně, resp. vizuálně antropologického zájmu jako jevy fungující v lidovém prostředí. Možná právě skutečnost, že se netradiční projevy výtvarné kultury dostávají do spektra národopisné pozornosti, napomůže překlenout propast, která zatím vězí mezi klasickým národopisem a kulturní i sociální antropologií. Podstatná není nějaká přesná, natožpak křečovitá ohraničenost badatelského pole a pomyslná čistota badatelských metod, nýbrž podnětnost a přesvědčivost vědeckých výsledků. V odborné terminologii některých zemí nemusí být dost jasné, co se rozumí jednotlivými pojmy, např. populárního umění a akademického umění. Slovní spojení *populární umění* lze chápat jako obecně známé, přístupné podané, srozumitelné a oblíbené, zpravidla masové umění a připisovat mu pejorativní vlastnosti. To však nevylučuje věnovat pozornost problematice procesu přejímání v jeho časové a společenské šíři, tedy včetně anonymního umění starších vývojových fází, popř. i těch zdrojů zpopularizovaného umění, jež se nezrodilo na půdě výtvarných akademií, ale svým charakterem a svou úrovní má k nim velmi blízko nebo je od nich dokonce k nerozlišení. Z hlediska národopisného hodnocení kategorie výtvarných projevů, které jsou zakořeněny v okruhu onoho akademického, jinak řečeno (ale vždy stej-

ně nepřesně) vysokého, profesionálního umění, běží větším dílem o výpůjčky z toho druhu umění, který se prezentuje v kompendiích a učebnicích dějin umění. Tato skutečnost zpravidla vede k názoru, že v lidovém prostředí reprezentuje vrstvu umění odpovídající představě reprodukčního směru. Nejde však o pouhou mechanickou reprodukci, nýbrž o výsledek více či méně osobitého tvůrčího úsilí a v jistém směru o vznik nové kvality, přirozeně nesrovnatelné s předlohou, avšak nikoli nezbytně nižší, nýbrž jiné, odlišné, ale odpovídající svému poslání a chápání i citění svých konzumentů. Filiace akademického a lidového, přesněji řečeno zlidovělého, event. populárního umění je staletou skutečností, která se s novými možnostmi reprodukční techniky stále ještě zintenzivňuje a proniká hlouběji do vědomí či podvědomí širokých vrstev populace. Některé podněty k přejímání byly podmíněny pomíjivými dobovými okolnostmi, jiné zůstávají trvale znepokojivé. Nemusí jít ovšem vždy o jednostranné působení provázené kvalitativním poklesem uznávaných hodnot, nýbrž o multilaterální prolínání rozmanitých elementů, z nichž se mohou rodit nové kvality. V 19. stol. v souvislosti se vznikem národního umění v některých evropských zemích akademické umění plodně čerpało z tvorby lidových vrstev, od vzniku expresionismu, kubismu a dalších směrů hledalo inspiraci v umění pravěkém a nativním, v pop artu se obrací k banalitám všedního života, k merkantilnímu zboží, k obyčejným předmětům (*objet trouvé*) nebo k písmu jako jednomu z výtvarných prostředků. Při dobré orientaci v dějinách umění není tak nesnadné dopátrat se uměleckých děl, která neškolnému lidovému tvůrčí poslouchají jako předlohy. Z ikonologického a ikonografického hlediska je však mnohem náročnější vysledovat celý proces přejímání a jeho případné zákonitosti, tzn. v jednotlivých konkrétních případech nalézt nejen sám předobraz, ale též články celého řetězu, který výslednou zlidovělou verzi poutá s akademickou předlohou, popř. podepřít celou konstrukci archivními nebo literárními informacemi. Po stránce metodologické je tento postup cílem a pro teoretická zobecnění při studiu výtvarné kultury lidu, zvl. pro její kategorizaci, pro rozlišení dvou základních tvůrčích kategorií umění lidového a zlidovělého, je nezbytným předpokladem a prostředkem.

Lit.: A. Riegl: *Volkskunst, Hausfleiß und Hausindustrie*. Berlin 1894; Z. Wirth: *Lidové a moderní umění*. Styl 2, 1910, s. 9–16; E. Hoffmann-Krayer: *Individuelle Triebkräfte im Volksleben*.

SchwAVk 30, 1930; V. Fabian: *Les rapports entre l'art populaire et l'art monumental*. In: Zbornik radova III. kongresa slovenskih geografa i etnografa 1930. Beograd 1933, s. 280–283; P. Bogatyrev: *Několik poznámek o vztazích mezi folklorem a vysokým uměním*. Život 15, 1936/37, č. 2, s. 39–40; E. Filla: *Lidové umění a umění oficiální*. Blok 1, 1946/47, s. 4–8; H. Schwedt: *Moderne Kunst, Kunstgewerbe und Volkskunst*. ZVk 60, 1964, s. 202–217; R. Jeřábek: *L'ethnologie et l'histoire de l'art. Sur les corrélations dans le domaine des manifestations plastiques populaires*. In: EE – Erixonia na 1. Arnhem 1968–69 (1970), s. 197–202; A. Hauser: *Filozofie dějin umění*. Praha 1975; R. Jeřábek: *Czy jest nam potrzebna historiografia sztuki ludowej?* Prace i materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, E 28, 1988 (1991), s. 115–118; R. Jeřábek: *Ogólnie o interdyscyplinarnej pozycji etnografii a o stosunku etnografii i historii sztuki szczegółowo*. Prace etnograficzne 28, 1991, s. 51–57; NEČVU I, s. 449–450; R. Jeřábek: *Leonardo na Vinci, Cranach d. Ä., Rubens, Velázquez und andere auf volkstümliche Weise*. In: From Academic Art to Popular Pictures. Principles of Representation, Reproduction and Transformation. Bergen 2000, s. 80–91. [rj]

umění profesních a sociálních skupin, souhrnné označení výtvarných projevů pastevců nebo rybářů, dělníků nebo horníků, vojáků, vězňů, popř. jiných skupin vyčleněných podle povolání nebo společenského postavení. Svým charakterem zapadá zčásti do obrazu tradičního lidového nebo zlidovělého umění, anebo směřuje ke kutilství a k novodobým netradičním výtvarným aktivitám. Může být ohraničeno na jednom pólu např. archaickými pastýřskými číslemi, na druhém drátěnými figurkami Švejka nebo Rumcajse.

Lit.: W. Hävernick: „*Volkskunst*“ und „*temporäre Gruppenkunst*“. Beiträge zur deutschen Volks- und Altertumskunde 9, 1965, s. 119–125; O. Skalníková: *Hornická lidová tvořivost*. VSP 13, 1978, s. 37–64; R. Jeřábek: *Výtvarná kultura lidu. Miniterminologie*. UŘ 1979, č. 2, s. 4–7. [rj]

umírání, agonie – postupný zánik důležitých biologických funkcí lidského těla, ztráta životní síly, předsmrtný stav. Umírající mívá jako předzvěst smrti údajně různá vidění (malý chlapec ukazující jedním směrem, shluk černě oděných mužů, bílých žen, černých psů nebo ovcí, bílých koní, trhání nebo krvácení zubů). Také měl slyšet různé zvuky (rány na dveře a okna, praskání nábytku). – K ulehčení skonu se v lidové tradici spojovala racionální opatření se staršími magickými prostředky. Ve-

dle umírajícího stála nádoba se svčcenou vodou, rozžatou svící a svazkem klasů. Umírajícímu kladli na hlavu černý šátek, aby spatřil dříve smrt a tiše skonil. Jinde mu dávali pod hlavu vích ovesné slámy nebo kytici koření natrhanou ve svátek Nanebevzetí Panny Marie a zabalenou do černého šátku. Konec mu mělo usnadnit pití bylinných odvarů (levandule), pokufování bylinami (durman), rychlé podtrhnutí šátku pod bradou nebo rozvázání jeho cípů. Kachní a hl. slepičí peří v polštáři údajně působí těžkou smrt. Pro ulehčení pokládali umírajícího na zem na žitnou slámu, ženu na koutní plachtu. Když někdo dlouho a těžce umíral, dali mu zvonit za lehké skonání a obcházeli kolem jeho lože s hořící svíčkou; poté mu ji vložili do rukou a přitom se modlili (*obnášení s bromničkou*). Někde obcházeli umírajícího tříkrát se svčceným zvoncem (Brněnsko) nebo ho pokládali napříč jizby (Valašsko). Aby se nezakřikla smrt, nesmělo se kolem lože umírajícího hlasitě mluvit, plakat a volat ho jménem. Těžce prý umíral ten, kdo nedokrojil nabídnutý chléb. Všeobecně byla rozšířena představa, že umírající vidí na smrtelné posteli anděla a ďábla nebo dva anděly. Skon se dal usnadnit také tím, že vdaným ženám a ženatým mužům kladli na vedlejší postel či na stůl jejich svatební šaty nebo věnečky. Dětem ulehčili u., když je vykoupali v odvaru zeleného hlohu a pod hlavu jim dali svatební modlitby, svatební šátek a matčinu zástěru (Valašsko). Také přítomnost kmotrů měla urychlit u. dětí. Za štěstí se pokládalo, když někdo zemřel v pátek s Pánem Ježíšem. – Věřící umírající se dával zaopatřit knězem: vyzpovídal se a přijal svátost posledního pomazání. Kdo by zemřel bez usmíření s Bohem, nedojde po smrti spasení a vrací se na zem. U lože umírajícího se členové rodiny i přátelé a sousedé modlili za jeho duši. Umírající si ulehčil, když prozradil své tajemství (zpronevěru, krádež, vraždu), usmířil se s nepřítelem, napravil viny, urovnal křivdy, dluhy, nesplněné sliby apod. S rodinou, příbuznými a známými se loučil podáním ruky, nabádal děti k snášenlivosti a žehnal jim. Považovalo se za velkou hanbu, když dítě nedostalo od umírajícího rodiče požehnání. Otcové sdělovali na smrtelné posteli dětem svá tajemství (o ukrytých penězích, nesplacených dluzích). Umírající činili svou poslední vůli (testament, kšaft, pořádek, poručení, závěť), za přítomnosti svědků (většinou starosty obce) a pokud možno písemně. Otec dělil polnosti, peníze, budovy, nářadí a dobytek, matka rozdělovala nádobí, šatstvo, peřiny a natkané plátno. Umírající si obvykle

podrobně určoval, jaký chce pohřeb (obyčejný nebo s konduktem), jakou truhlu, šaty do hrobu, hudbu, kolik družiček, jaký nápis na náhrobní kámen a na kterém místě chce být pochován. Lidé z vesnice sledovali těžkou hodinku umírajícího; okamžik smrti poznali podle otevřeného okna.

Lit.: B. Levínský: *Obnášení umírajícího dítěte*. ČL 31, 1931, s. 71; M. Ludvíková: *Pověry o narození a smrti na Brněnsku*. VNSČ 1964, č. 2–4, s. 31–38; A. Navrátilová: *Poslední pořízení v lidovém právním vědomí*. In: *Obyčejové právo*. Praha 2002, s. 88–106. [an]

umrlčí prkno, dřevěná deska sloužící k pokládání a přenášení nebožtíka před jeho uložení do rakve. U. p. (*umrlák*) bylo vyrobeno nejčastěji ze smrkového nebo dubového dřeva. U německých obyvatel v horských oblastech Šumavy bývalo v zimě zvykem nechat ležet zemřelého na u. p. (*Tottenbrett*) na půdě, v komoře či v nejbližší kapliče, dokud nerozmrzla zem a nemohl být odnesen na hřbitov. Po pohřbu se u. p. různě upravilo (horní konec byl třeba opatřen malou stříškou nebo vyřezán do podoby kříže). Prkna se zdobila také geometrickými nebo květinovými ornamenty, znamením smrtihlava apod., někdy se připojily iniciály nebožtíka, citáty z bible či veršované nápisy. U. p. se pak postavilo na rozcestí, pod stromy, na okraj lesa nebo k božím mukám, kostelu či kapliče, někdy se použilo jako pomníček na hrob. Také se pokládalo přes potok křížující cestu ke kostelu; panovala představa, že tato lávka mrtvých chrání nohy proti bolestem. V českých obcích se

umrlčí prkna uchovávala v domě jako rodný odkaz.

Lit.: J. Schramek: *Der Böhmerwaldbauer*. Prag 1915; F. Petřík: *Umrlčí prkna*. Naše vlast 5, 1957, s. 183. [an]

umrlec viz fext, mrtvola, nebožtík, revenant, upír

únos, násilné odvlčení, zmocnění se; 1. jeden z mimořádných způsobů uzavření manželství u starých Slovanů. Před přijetím křesťanství byl ú. vedle výkupu jednou z forem uzavření sňatku u slovanských kmenů. [an]

Ve stč. se termín vztahoval hl. k unesení dívky. Slovem *únosba* se označovalo násilné odvedení ženy mužem proti její i rodinné vůli. Rozpoznával se *násilný* ú. (ženichem a jeho pomocníky bez souhlasu dívky a její rodiny), *dohodnutý* ú. (se souhlasem dívky, když rodiče nesouhlasili se sňatkem), *řingovaný* ú. (nejrozšířenější; uskutečňoval se po vzájemné dohodě s rodiči ve snaze vyhnout se vystrojení nákladné svatby). Kosmas ve své *Kronice Čechů* (do r. 1125) zachytil násilný ú. německé princezny Jitky ze svinibrodského (Schweinfurt) kláštera českým princem Břetislavem. O tom, že se násilný ú. udržel i v historické době, svědčí také dochované zákazy. Ú. se považoval za zneuctění děvčete, i když nedošlo k fyzickému styku. Ú. se odsuzoval v trestním zákoně, ale i v obyčejovém právu. České středověké soudnictví ho trestalo jako hrdelní zločin. Regule obecního zřízení moravské vsi Lučany ze 16. stol. zakazovaly *brát* nevěstu proti vůli otce, matky a jejích přátel,

jakož ten obyčej sedláci mají. Řídká svědectví o výskytu násilného ú. poskytují etnografické materiály východních a jižních Slovanů z 19. stol. Příklady fingovaného ú. jsou doloženy z území bývalé Jugoslávie z 20. stol. V tradiční svatbě slovanských i mnohých dalších národů se zachovaly obřady a obyčeje, které měly zabránit nevěstě v odchodu z rodičovského domu: zavírání dveří, zatarasení cesty před svatebním průvodem, ukrývání či nabízení falešné nevěsty. Ve výkladu těchto obřadů a obyčejů se badatelé rozcházejí. Jedni v nich vidí přežitky získávání nevěsty ú. nebo koupí, jiní starobylého obřadu přechodu z jednoho rodinného společenství do druhého (před odchodem nevěsty z jejího rodného domu) nebo obřadu převedení práv nevěstiny družiny na ženicha; 2. krádež nevěsty jako společenská aktivita při novodobých svatbách. V 70. letech 20. stol. se v č. zemích rozšířil zvyk unášet novomanželku ženichovi: kamarádi během svatební zábavy nevěstu s jejím souhlasem odvezou do hostince v okolí, kde ji musí ženich najít, vykoupit a posléze uhradit veškerou útratu. Tato inovace s cílem získat peníze na pití nemá hlubší návaznosti na starší obyčaje.

Lit.: L. Niederle: *Život starých Slovanů I/1*. Praha 1911; V. S. Karadžić: *Život i običaji naroda srpskoga*. Beograd 1957; J. Tomeš: *Hlavní složky svatebního obřadu na moravsko-slovenském pomezí*. NVČ 2 (35), 1967; J. Komorovský: *Tradiční svadba u Slovanov*. Bratislava 1976.

[ih]

upír, vampír – postava revenanta, umrlce, který vstává z hrobu a přichází sát lidem krev. Již staročeské kroniky zachycují podání o tom, jak byl u. zneškodněn: po otevření hrobu mu byla železným nářadím useknuta hlava a dubovým kulem prokláto srdce (úkony prováděl kat; na důkaz toho, že šlo skutečně o u., měla z rány vytrysknout krev). Když nepomohla tato procedura, bývalo tělo spáleno a popel vhozen do vody. Epizody o mužském i ženském u. popsal ve své kronice jako skutečnou, konkrétně datovanou událost V. Hájek z Libočan. Také A. Sedláček (1843–1926) uvedl dvě obdobné bytosti: *morouse* a *múru*. Polské označení u. (*upiór*) koresponduje s českým. Jde o obecně evropskou víru. Na konci 20. stol. je to motiv poměrně vzácný, bývá však často využíván v hororových filmech, kde postava upíra s vyčnívajícími zuby někdy představuje skutečnou historickou postavu (sedmihradský hrabě Dracula). V. t. fext.

Lit.: F. Wollman: *Vampyrické pověsti v oblasti střeoevropské*. NVČ 14–16, 1921–23; J. Krzy-

żanowski a kol.: *Slownik folkloru polskiego*. Warszawa 1965, s. 416; L. Petzoldt: *Lexikon der Dämonen und Elementargeister*. München 1990, 2. vyd. 1995 (*Druckgeister*). [dk]

úprava hlavy, účes a pokrývka hlavy jako doplňky oděvu. Ú. h. se vyznačovala pozvolnými dobovými změnami a specifickými formami. Výrazná byla u obřadního kroje. – Mužská ú. h. byla charakteristická malými vývojovými a regionálními rozdíly ve stříhu vlasů, většími ve tvaru, popř. výzdobě úborů hlavy. V minulosti nosili muži všeobecně účes z vlasů dlouhých. V 19. stol. sahaly vlasy obvykle až po ramena, uprostřed hlavy se rozdělovaly pěšinkou (*na pítec*). S výjimkou několika málo regionů se ke konci 19. stol. prosadily vlasy krátké, zprvu u mladých mužů, posléze i u starších. Nebývalo zvykem, aby muži chodili prostovlasí. V zimě byla mužskou pokrývkou hlavy kožešinová čepice z beránčí, vydří, tchoří a jiné kožešiny, též kombinovaná se sukem či sametem. Klobouk, patřící k letní mužské pokrývce hlavy, se projevoval značnou rozmanitostí a byl více ovlivňován dobovou módou. Jeho tvar a forma prošly četnými změnami. U klobouků byla důležitým prvkem jejich ozdoba: u ženatých mužů zpravidla stužka, prýmek, u svobodných sestavy kytic, rozmarýny, korálků, stužek a také kohoutích i pavích per, přičemž nejpěstřejší a nejbohatší zdobení měly klobouky pro obřadní příležitosti. – Ženská ú. h. se rovněž projevovala malými změnami v úpravě vlasů a variabilitou v pokrývkách a úborech hlavy. Zásadní rozdíl byl v tom, že svobodné děvče mělo

vlasy nepokryté, vdaná žena naopak zahalené. Tento rozdíl se udržoval po staletí, stejně jako rozdíl ú. h. pro všední den a pro sváteční (obřadní) příležitost. Základem ženského účesu byly hladce sčesané, do copů zapletené vlasy. Děvčata je měla volně spuštěné, ve svátek doplněné stužkami. Vínek patřil k staršímu typu dívčí ú. h. a symbolizoval svobodný stav. Stal se součástí obřadního úvazu a pentlení nevěst, zejm. v Čechách. Na Moravě je znám z Kopanic, kde měl podobu jednoduchého úzkého proužku plátna s geometrickou výšivkou. V 19. stol. se prosadily šátky též u svobodných, zvl. na Moravě. Speciální ú. h. s množstvím regionálních variant byla charakteristická pro obřadní úbor stárky, družičky a zejm. nevěsty. Vlasy spletené zpravidla do mnoha copů překryla sestava stuh, věnečků, velkých věnců, rozmarýny, vínků, jehlic, různých podložek, popř. zdobených lepenkových čepců. Tato úprava byla ke konci 19. stol. nahrazena věnci a věnečky z umělých květin. Vlasy vdaných a starších žen (též *nepoctivých* dívek) byly vždy zcela zakryté. Copy se ovíjely kolem hlavy nebo smotaly v tyly a připevnilly jehlicí či hřebem, zejm. v českých regionech. Ženský účes zůstával rovněž po dlouhou dobu neměnný. Na jihových. Moravě a též v záp. Čechách jej dotvářely různě tvarované podložky, kolem nichž si ženy vlasy obtáčely. Vývojové a regionální změny zaznamenávala ženská pokrývka hlavy. Pro středověk bylo typické zavítí pruhem plátna, zahalujícího též krk. Vedle zavítí se zhruba od 16. stol. ujaly v lidovém prostředí čepce. V českých a moravských regionech nabyly rozmanitých úprav, forem a způsobů výzdoby a odrážely se v nich vlivy různých kulturních proudů, historických mód a domácí tvořivosti. Lze je rozdělit na dvě velké skupiny, měkké a tvrdé čepce; podle stříhu na čepce pŭlkové a dŭnkové. Přes čepce se zpravidla kladla

další pokrývka. Od konce 18. stol. se datuje stále narůstající obliba šátků. Jako první se prosadila rozměrná vyšivaná plena, nošená v českých i moravských regionech. Kolem poloviny 19. stol. ji vystřídaly tištěné velké šátky, zpočátku bílé, posléze červené, vázané na mnoho způsobů (místo též přes plátěný čepec). Přehozové šátky se nosily v zimě také přes hlavu. Znamé byly vlněné jednobarevné šátky, lehké s kašmírovými vzory, teplé kostkované a na přelomu 19. a 20. stol. se objevily žinylkové. V místech trvání tradičního oděvu se vyskytovaly i ve 20. stol. Jako vývojově poslední se ujaly malé šátky tovární produkce, a to plátěné na všední den, sametové, hedvábné a vlněné ke svátečním příležitostem. Vázaly se pod bradu (pracovní spíše v týle) a zůstaly součástí oblečení venkovských žen po celé 20. století. V t. účes.

Lit.: J. Klvaňa: *O pentlení nevěst a družiček na Moravě*. ČL 4, 1895, s. 417–444; B. Hoblová: *O úpravě hlavy ženské na Mladoboleslavsku*. ČL 6, 1897, s. 58–68; A. Šebestová-Ledecká: *Ústroj hlavy udaných žen na Pelhřimovsku*. ČL 11, 1902, s. 330; B. Hoblová: *Vínky v kroji na Mladoboleslavsku*. ČL 12, 1903, s. 31–34; J. Kopáč: *Čepec a čepení horácké*. ČL 12, 1903, s. 23–25; D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949], s. 49–50; A. Jeřábková: *Typy mužských pokrývek hlavy na Valašsku, jejich názvy a návrh odborné terminologie*. VNSČ 1965, č. 3–4, s. 15–30; M. Ludvíková: *Úprava a úbory hlavy na Moravě a ve Slezsku na počátku 19. století*. FE 30, 1996, s. 41–53; M. Suchánková: *Čepec v národopisných sbírkách Slezského zemského muzea v Opavě*. In: *Lidový textil a textilní sbírky v muzeích*. Brno 1998, s. 11–14. [ln]

uprchlík 1. člověk, který odněkud někam uprchl; 2. osoba, která opustila zemi svého státního občanství (osoba bez státního občanství zemi dosavadního pobytu) za mimořádných okolností ohrožení života nebo osobní svobody z důvodů politických, náboženských, etnických, rasových nebo z důvodu příslušnosti k určité společenské vrstvě. Označuje se také jako *běžec*, *válečný* nebo *politický uprchlík*. Podle zákona ČR o azylu č. 325/1999 Sb. je od r. 2000 užíván termín *azylant*. Postavení u. v novém státě bývá legislativně upravováno i na mezinárodní úrovni. Po 2. světové válce se touto problematikou zabývala *Mezinárodní organizace pro uprchlíky při Organizaci spojených národů*. Od r. 1950 v její činnosti pokračuje *Úřad vysokého komisaře OSN pro uprchlíky* se sídlem v Ženevě, kde byla 28. 7. 1951 přijata Úmluva o právním postavení uprchlíků a 31. 1. 1967 v New Yorku Protokol

týkající se právního postavení u., který zohledňoval situaci po r. 1951. Úmluva stanoví povinnost smluvních států zaručit uprchlíkům určitá práva stejná jako svým občanům a jiná ne méně příznivá, než jsou poskytována ostatním cizincům ve státě. K úmluvě se přihlásila Československá federativní republika (1990) a Česká republika (1993). V ČR je péči o uprchlíky (azylanty) pověřeno *Ministerstvo vnitra ČR, odbor azylové a migrační politiky*. Žadatelé o status u. (azyl) jsou soustředováni v uprchlických (azylantských) zařízeních. Jako příslušníci jiného etnika mají možnost se zde seznamovat s českou kulturou a s českým jazykem a po získání statusu jsou postupně integrováni do české společnosti. Pomoc v integračním procesu jim poskytují státní i nestátní organizace. V letech 1990–2002 o status u. (azyl) požádalo necelých 60 000 osob, zejm. z evropských postkomunistických států a Asie; byl udělen téměř 2 200 osobám (4 %) z 58 zemí.

Lit.: *Zákon ČSFR č. 498/1990 Sb.; Zákon ČR č. 208/1993 Sb.; Zákon ČR č. 325/1999 Sb.*; Z. Uherek: *Integrace azylantů*. Praha 2002. [nv]

Urban, vl. Urban I. (2. stol. – mezi l. 223–230), římský papež, mučedník, světec (25. 5.). Za císaře Alexandra Severa zemřel údajně na útěku před svými nepřáteli; vinici, ve které se ukrýval, prý zázračně ochránil před hrozící přírodní pohromou. Žádné podrobnosti o jeho životě, skutcích a mučednictví nejsou zjištěny. Zobrazoval se jako stojící nebo klečící postava v papežském oděvu s tiárou a berlou. Jeho atributy jsou meč a vinný hrozen, popř. vinná réva nebo soudek s vínem. Stal se patronem vína, vinohradů, vinařů a bednářů, ale též ochráncem před bouří, bleskem, krupobitím, mrazem a opilstvím. Jako u jiných zaměstnání rozšířil se i ve vinohradnictví na sklonku středověku kult světců-patronů, kteří měli zajistit a střežit výsledky celoroční vinařovy práce. U. patřil k nejoblíbenějším vinařským patronům na Moravě, kam se jeho uctívání dostalo patrně z Rakouska. Všude, kde se pěstovalo víno, patřil jeho svátek k významným dnům, protože znamenal přelom ve vinařově roku a byl též důležitým mezníkem pro dobrou úrodu budoucího vína; po *ledových mužích* a sv. Žofii v půli května mělo totiž následovat teplé období. Z německého území je od středověku známo, že vinaři pili o Urbanově svátku víno k jeho uctění, bylo-li však v tento den špatné počasí, vlekli světcovu sochu po zemi a vrhli ji

do potoka. V jihomoravském prostředí se ve vinicích vyskytovaly sloupy s jeho figurální plastikou, které ženy zdobily v době zrání hroznů a vinobraní květinami a révovým listím. K jeho svátku se vázaly také hospodářské pranostiky: *Je-li na Urbana slunečno, bude dobré víno*. Na Moravě prý platilo, že zloděj přistižený při krádeži, který se na útěku zastavil u sochy sv. U. a dotkl se jí, nemohl být postižen trestem.

Lit.: U. Jahn: *Die deutschen Opfergebräuche bei Ackerbau und Viehzucht*. Breslau 1884, s. 222–223; A. Walzer: *St. Urban, Patron der Weingärtner*. Schwäbische Heimat 2, 1951, s. 189–192; M. Barth: *Der Rebbau des Elsaß und die Absatzgebiete seiner Weine*. Straßburg 1958, s. 200–217; M. Zender: *Volkstümliche Heiligenverehrung*. Atlas der deutschen Volkskunde NF, Erläuterungen 1. Marburg 1959–1964, s. 212; W. Lühmann: *St. Urban. Beiträge zur Vita und Legende, zum Brauchtum und zur Ikonographie*. Würzburg 1968; V. Frolec: *Jihomoravské vinohradnictví*. Brno 1984, s. 119–120; V. Remešová: *Ikonografie a atributy svatých*. Praha 1991, s. 53; V. Schaubert – H. M. Schindler: *Rok mezi svatými*. Kostelní Vydří 1994, s. 252; ELKS II, s. 278. [rj + mh]

urbánní antropologie, urbánní etnografie, etnografie města – společenskovední subdisciplína zabývající se způsobem života, kulturou a sociálními vztahy v městském prostředí. Termín se užívá od začátku 60. let 20. stol., sama subdisciplína má však hlubší kořeny, sahající do 2. poloviny 19. stol., kdy se objevují národopisné náčrtky specifických městských prostředí a rozborů týkající se jednotlivých společenských a profesních vrstev. Zpočátku ojedinělé studie vyústily ve vznik škol 1. poloviny 20. stol., které se staly předchůdkyněmi jak moderní sociologie města, tak také u. a. Na jedné straně se zaměřovaly na výzkum jednotlivých městských sociálních skupin a vrstev, městských částí a typicky městských sociálních jevů (zejm. v Sev. Americe a záp. Evropě), na druhé straně na proces urbanizace a *detrálice* (ztráty vazeb k původní, nativní kultuře) tradičních, zejm. mimoevropských kultur a na polaritu vztahu města a vesnice (totéž bylo studováno i v lokálních společenstvích na evropském kontinentu). Oba typy výzkumů se od počátku zabývaly také etnickou proveniencí jednotlivých specifických rysů v městské kultuře a etnickými vztahy ve městě. Ve výzkumech na evropském kontinentu se etnická problematika stala trvalým předmětem studia teprve v 70. letech 20. stol. – Český národopis se problematikou města začal zabývat na začátku 50. let 20. stol. v souvislosti s výzkumem kultury dělnictva.

Na rozdíl od amerických a západoevropských škol se méně orientoval na problematiku městského organismu jako celku nebo na problematiku urbanizace a polarity městského a venkovského způsobu života. Ne navazoval také na českou sociologii města 1. poloviny 20. stol., ale soustředil se hl. na historicko-etnografické studium zanikající tradice hmotné a duchovní kultury a folkloru vybraných dělnických profesních skupin. Dvě nejrozsáhlejší publikované monografie, završující první fáze tohoto období, byly věnovány hornické kultuře na Kladensku a na Rosicko-Oslavansku. Poslední rozsáhlou prací tohoto typu byla studie o Praze. Zároveň však byla v 60. letech 20. stol. otevřena otázka současné městské kultury a lokálního městského prostředí (soustředěná především na dělnické populace). – Město jako složitý organismus vzájemně provázaných sociálních a etnických skupin se stalo trvalým předmětem badatelského zájmu v č. zemích teprve koncem 80. let 20. stol. Příjímým inspirujícím zdrojem byly zejm. aktivity slovenských národopisců. Světová u. a. užívá antropologické metody a techniky ke studiu lidí žijících ve městě, přinesla však do národopisných (etnologických, sociálněantropologických) výzkumů tematické a metodologické obohacení. Rozpracovala otázku etnického soužití a konfliktu, otázku kulturní inovace, migrace, sociální adaptace a integrace, vztahů centrum-periferie a otázku globální a lokální kultury, zdokonalila techniky výzkumu sociální struktury, dala prostor ke vzniku tzv. síťové analýzy ad. Také pojem etnicity je vázán na poznatky z výzkumů v městském prostředí. V č. zemích se bádání v městském prostoru soustřeďovalo pouze na část zájmového spektra u. a., s důrazem na historicko-etnografické výzkumy zanikajících tradičních jevů městské hmotné a duchovní kultury.

Lit.: R. Park – E. Burgess – R. McKenzie: *The City*. Chicago 1925; R. Redfield: *The Folk Society*. American Journal of Sociology 1947, s. 293–308; *Kladensko*. Praha 1959; *Rosicko-Oslavansko*. Praha 1961; I. A. Bláha: *Sociologie města*. In: Sociologie. Praha 1968, s. 116–132; P. Gutkind: *Urban Anthropology*. New York 1974; U. Hannerz: *Exploring the City. Inquiries Toward an Urban Anthropology*. New York 1980; *Stará dělnická Praha*. Praha 1981; P. Salner: *Taká bola Bratislava*. Bratislava 1991; *Město pod Špilberkem*. Brno 1993; M. de la Pradelle: *Několik poznámek k urbánní antropologii*. ČL 83, 1996, s. 189–196; Z. Uherek: *L'ethnologie urbaine en pays tchéques*. Genésis 1997, s. 111–127; Z. Uherek: *Evropské trendy v urbánní antropologii*. In: Antropologické sympozium Nečtiny. Plzeň 2000, s. 169–177. [zu]

urbář, zpravidla v knižní formě sestavený systematický soupis důchodů nebo platů odváděných poddanými vrchnosti. U. si nejdříve pořizovaly vrchnosti duchovní (nejstarší, z 80. let 13. stol., evidoval majetky pražského biskupství), první u. českého světského feudála je znám k r. 1379 (u. rožmberský). Zánikem poddanství, tedy od r. 1848, ztratily urbáře svůj význam. Urbáře zachycovaly předepsané peněžní a naturální dávky, odváděné poddanými zpravidla dvakrát ročně v jarním a podzimním termínu, i robotní povinnosti; uváděly však i starobylé místní názvy, ve vsích jednotlivé usedlosti, jména majitelů, jejich pozemkovou držbu a rozsah feudálních povinností. Urbáře mnohdy neuváděly plný počet poddaných žijících v obci; zahrnovaly jen platící a neevidovaly venkovskou chudinu. Nelze je považovat ani za vyčerpávající přehled všech povinností poddaných, neboť v nich chybí údaje o povinnosti vůči farářům (církvevní desátek), vůči státu, nejsou zachyceny *daleké fúry*, chybí zmínky o příležitostných pracích a peněžních dávkách (např. za povolení svatby). I tak zůstávají urbáře cennými prameny pro dějiny venkovského lidu.

Lit.: *Úvod do studia dějepisu*. Praha 1995; Š. Gilar: *Urbánní povinnosti poddaných velkostatku Stárkov roku 1625*. Stopami dějin Náchodská 4, 1998, s. 167–175. [mh]

uřknutí viz uhranutí a uřknutí

uskladnění zemědělských výrobků viz haltyř, sklepy

úsluví viz rčení

Ústav etnologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, pedagogické a vědeckovýzkumné pracoviště zabývající se vzděláváním studentů a bádáním v oboru evropské a mimoevropské etnologie a folkloristiky, se zvláštním zřetelem na studium českého etnika. – Základem pro vznik pracoviště se 1931 stal seminář etnologie na FF UK v Praze. Vedl ho K. Chotek, který byl i ředitelem semináře národopisného po obnově výuky na vysokých školách 1945. Výnosem ministerstva školství ČSR ze dne 15. 10. 1948 se národopis stal základním předmětem odborného studia na FF UK (k němu bylo možné volit několik dalších předmětů), což se odrazilo v rozšíření studijních plánů již v letním semestru 1949. Po reorganizaci FF UK se pracoviště 1950 stalo součástí katedry národopisu a dějin pravěku. Jako samostatné pracoviště vznikla 1953 katedra národopisu pod vedením O. Pertolda. 1958 katedra zanikla a vzniklo oddělení etnologie a folkloristiky při katedře československých dějin a archivního studia, jehož vedoucím byl O. Nahodil. 1960 se oddělení opět stalo samostatným pracovištěm s názvem katedra etnologie a folkloristiky pod vedením K. Dvořáka. 1971 se vedoucím katedry stal A. Robek. 1972 bylo ke katedře přičleněno jako oddělení Středisko iberoamerických studií (SIAS) vedené J. Poliškenským, které se 1981 osamostatnilo pod názvem katedra cizokrajné etnologie. V následujícím roce bylo opět včleněno do katedry etnologie a folkloristiky, administrativně rozdělené do čtyř oddělení: etnologie, folkloristika, cizokrajná etnologie a muzeologie. 1987 byl vedením katedry pověřen B. Šalanda. Členění katedry na oddělení bylo zrušeno. 1989 byl vedoucím katedry zvolen F. Vrhel. Od katedry se oddělilo oddělení iberoamerických studií. 1991 byla katedra přejmenována na katedru etnologie a od r. 1993 nese nynější název. Ústav se skládá ze semináře obecné a mimoevropské etnologie, semináře české a evropské etnologie a semináře folkloristiky. Studium je pětileté, dvouoborové (v některých letech i jednooborové). Často se realizuje v kombinaci s historií, archeologií, dějinami umění, dějinami hudby, sociologií, afrikanistikou, orientalistikou a některými jazyky. 1991 došlo k reformě studia, které bylo rozděleno na dva cykly oddělené postupovou (bakalářskou) zkouškou. Druhý cyklus je specializační. Obor není otevírán každoročně. Dálkové studium bývá otevíráno zejm. pro pracovníky muzeí a kulturních institucí rovněž nepravidelně. Koncem 60. let a v 70. letech 20. stol. probíhala na katedře postgraduální výuka muzeologie, zaměřená na oblast znalectví

sbírkového fondu, jeho odborného zpracování a budování katalogů. Ústav je školicím pracovištěm pro získání vědecké hodnosti Ph.D. Obvykle měl 5–8 interních přednášejících. – Pedagogická činnost pracoviště byla orientována především na přednášky z etnografie a folkloristiky českého etnika a na slovanskou etnografii a folkloristiku. Důraz byl kladen na poznávání tradičních projevů způsobu života a kultury venkovských vrstev obyvatelstva. Kulturám evropských neslovanských etnik a mimoevropských etnik byla věnována pozornost nekontinuálně podle tematického zaměření interních zaměstnanců katedry nebo možností získat pro výuku externí přednášející pro oblast Afriky, Ameriky, Asie, Austrálie a Oceánie. Přednášky podávaly přehled etnické struktury těchto oblastí a charakteristické rysy kultur jednotlivých etnik v historických souvislostech. Studijní plány obsahovaly rovněž úvod do studia oboru (etnografie a folkloristika), dějiny oboru, metodologii, etnogenezi zejm. Slovanů, obecnou etnografii/etnologii, muzeologii a některé specializované výběrové přednášky. Od 90. let 20. stol. je studijní program více orientován směrem k sociální či kulturní antropologii (obecná antropologie, teorie disciplíny, lingvistická antropologie, teorie příbuzenských vztahů, ekonomická antropologie). Specializační předměty obsahují obecnou etnologii, etnologii českou v evropském kontextu a folkloristiku. Kromě interních zaměstnanců přednášejí také externí spolupracovníci a hostující zahraniční odborníci. – Součástí výuky byla a nadále je odborná studentská praxe, realizovaná formou terénních výzkumů a praxe v muzeích. Terénní výzkumy studentů probíhaly v převážné míře v č. zemích, méně na Slovensku, výjimečně jinde. Realizovány byly jednotlivě nebo týmově. Již od 50. let 20. stol. probíhaly některé výzkumy ve spolupráci s etnograficky zaměřenými pracovišti (*Ústav pro etnografii a folkloristiku, Národopisná společnost československá, Ústav lidové kultury* aj.). Praxe v muzeích byla zaměřena hl. na odborné zpracovávání sbírek. Studenti specializující se na cizokrajnou etnografii a zahraniční studenti konali praxi obvykle v *Náprstkově muzeu* v Praze. Získané materiály byly zpracovávány hl. v ročníkových nebo diplomových pracích, později také v pracích bakalářských. V 60.–80. letech 20. stol. se posluchači zúčastňovali soutěží studentské vědecké a odborné činnosti (SVOČ). Od 60. let 20. stol. byly pro studenty organizovány poznávací zahraniční zájezdy za lidovou kulturou většinou do států východního bloku. Od 90. let 20. stol. se uskutečňují stáže a terénní výzkumy stu-

dentů i mimo Evropu. – Diplomové práce, kterých bylo v oboru obhájeno přes 500, zahrnovaly velký rozsah témat zejm. z oblasti české etnografie a folkloristiky (slovesné, hudební i taneční), historiografie, méně byla zastoupena témata z mimoevropské etnologie (v letech 1948–1988 necelých 30 prací). Vedle klasických etnografických témat o lidové architektuře, kroji, zemědělství, zvycích a obyčejích, lidovém umění atd. v jednotlivých vesnicích či oblastech se již od 50. let 20. stol. objevovaly práce z dělnického prostředí a později z nově osídleného českého pohraničí. Od 90. let 20. stol. stoupá počet prací o jinoetnických kulturách. – Vědecko-výzkumná činnost přednášejících souvisí s jejich pedagogickou činností. Výsledky terénních výzkumů a studia archivních pramenů byly publikovány jako monografické práce v rámci univerzitních vydání, jako učební texty, studie v odborných časopisech a sbornících doma i v zahraničí a také v samostatných knižních vydáních. V řadě *Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et Historica. Monographia* vyšly např. práce k problematice tradičního zemědělství (1970), etnohistorické práce (1973–1977), soupis staročeských exemplů (1978), rodinných a společenských vztahů na Slovensku (1978), práce o folklorní epice (1983), lidovém oděvu (1984), tradici v kulturním a společenském životě (1985), sousedském divadle (1985), tradici a etnografii (1989) aj. V rámci uvedeného sborníku vycházejí také dvě specializované řady. Od r. 1972 vychází řada *Studia Ethnographica* s širokým tematickým záběrem (od 90. let 20. stol. je více pozornosti věnováno teoretickým otázkám). Slovanská etnografie a folkloristika byla zastoupena zejm. z území Bulharska. Od r. 1967 vychází řada *Ibero-Americana Pragensia* interdisciplinárního zaměření, obsahující i příspěvky etnografického a folkloristického charakteru. Od 60. let 20. stol. vycházely v rámci Státního pedagogického nakladatelství učební texty, např. k tématům dějiny české etnografie (1964), duchovní kultura (1965), etnografie mimoevropských oblastí: Afrika (1964), Austrálie a Oceánie (1964), teorie kultury (1972), základy etnolingvistiky (1981), antologie textů k počátkům cizokrajné etnografie (1983) a lidový oděv v Čechách (1984).

Lit.: V. Pražák: *Nová organizace národopisného studia a národopis v přednáškách letního semestru 1948–1949 na Karlově univerzitě*. NVČ 31, 1949/50, s. 131–133; K. Chotek: *Význam národopisu ve spolupráci s ostatními vědami historickými*. ČL 53, 1966, s. 271–293; J. Kramář: *Die Lage des volkskundlichen Unterrichts an den tschechoslowakischen Hochschulen*. EE 1, 1967,

s. 312–315; A. Robek: *Vědecko-pedagogická práce katedry; Význam Filozofické fakulty KU pro rozvoj české a slovenské etnografie*. AUC StE 1, 1972, s. 27–40, resp. 9–25; J. Štátný: *K odborné praxi posluchačů katedry etnografie a folkloristiky*. AUC StE 1, 1972, s. 91–93; K. Dvořák: *Die Ethnologie an der Prager Universität*. ES 5, 1973, s. 254–262; O. Kašpar: *Foreign Ethnography at the Department of Ethnography and Folklore Studies, Philosophical Faculty Charles University, Prague. Bibliography of defended theses 1948–1978*. ANM 11, 1983, s. 163–169; O. Kašpar – F. Vrhel: *Vědecko-pedagogická činnost katedry etnografie a folkloristiky filozofické fakulty Univerzity Karlovy*. ČL 72, 1985, s. 38–44; M. Tomandl: *Posluchači katedry etnografie a folkloristiky na vědeckém fóru (1985–1988)*. AUC StE 6, 1990, s. 123–127; V. Chaloupka: *Diplomové práce na katedře etnografie a folkloristiky filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze v letech 1980–1988*. AUC StE 7, 1991, s. 120–125; M. Tomandl: *Studia ethnographica 1972–1998. Bibliografie*. AUC StE 10, 2000, s. 151–155; J. Pargač: *Uplynulé desetiletí v Ústavu etnologie FF UK Praha*. In: *Česká etnologie 2000*. Praha 2002. [nv + iš]

Ústav evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně, pedagogické a vědeckovýzkumné pracoviště, které se zabývá výukou studentů, doktorandskou výchovou absolventů a badatelskou činností v oboru evropské etnologie, a to především v oblasti střední a jihových. Evropy na základě komparativního studia a s důrazem na interetnické vztahy a vazby lidové kultury č. zemí. – 1946 byl na filozofické fakultě v Brně zřízen seminář pro etnografii a etnologii pod vedením A. Václavíka, který se na fakultě 1933 habilitoval a jako slovenista konal přednášky z českého, slovenského a částečně i slovanského národopisu do počátku 2. světové války. Při restrukturalizaci fakulty (1950) se národopisné pracoviště stalo součástí katedry historie, pak katedry archeologie a posléze kateder uměnovědných. 1964 byla vytvořena samostatná katedra etnografie a folkloristiky (za dočasného přejmenování školy na *Univerzitu J. E. Purkyně* v letech 1960–1990) pod vedením R. Jeřábka, která byla v letech 1970–1989 opět začleněna v rámci kateder historických jako oddělení etnografie a folkloristiky. Od 1. 1. 1991 se pracoviště pod nynějším názvem osamostatnilo a do jeho čela byl zvolen R. Jeřábek. – Studium je pětileté a realizuje se v četných kombinacích, poněkud s historií, archeologií, dějinami umění, hudební vědou, religionistikou, sociologií, popř. s filologickými obory. Od 90. let 20. stol. se otevíralo každoročně, převážně už jen v podobě denního

kreditního studia. Absolventi získávali od r. 1953 označení promovány historik nebo promovány etnograf, od r. 1990 nabývají titulu magistr. Za dobu existence pracoviště obhájilo diplomové a dizertační práce přes 250 uchazečů, z nichž více než polovina získala titul PhDr. a řada dalších vědecké hodnosti (CSc., Ph.D.). – Ústav má pět interních přednášejících a podle potřeby tři až pět externích učitelů, převážně pracovníků *Etnologického ústavu AV ČR a Moravského zemského muzea* (příležitostně též hostující zahraniční přednášející). – V počátečních semestrech se klade důraz na oborovou propedeutiku (teorie, metodologie a historiografie) a na techniku odborné a vědecké práce (bibliografie, heuristika, lexikografie apod.). Výuka, která se postupně formovala od české, zejm. moravské, i slovenské etnografie a folkloristiky k slovanské etnografii a folkloristice, se ustálila na koncepci komparatisticky chápané problematiky etnologické evropeistiky: programově a systematicky se věnuje studiu lidové kultury Čech, Moravy a Slezska v kontextu historických a metodologických proudů v Evropě, přičemž klade mimořádný důraz na studium etnokulturních vztahů a souvislostí na území střední, vých. a jihových. Evropy. Encyklopedické přednášky jsou zaměřeny na otázky etnogeneze a etnické historie, rozšíření etnických společenství a jejich typologii z hlediska antropologického, lingvistického a kulturního. V kreditním systému si posluchači zapisují přednášky a semináře podle vlastního zájmu a zaměření. Umožňuje jim to každoročně obměňovaná nabídka specializovaných témat z jednotlivých odvětví lidové kultury, popř. z mezioborové problematiky. Jako doplňkové formy studia slouží individuální nebo skupinové terénní výzkumy, podle možnosti též muzejní praxe a pravidelně uskutečňované semináře s exkurzemi pod názvem *Profil národopisného regionu* (Haná, Valašsko, Horácko, hanácké Slovácko, těšínské Slezsko, Podluží, Chodsko aj.). Kromě mnoha vnitrostátních exkurzí zorganizovalo pracoviště v l. 1962–2002 pro studenty i absolventy přes 45 tematických poznávacích cest s národopisným, kulturněhistorickým a uměleckohistorickým zaměřením (do Polska, Bulharska, Gruzie, Arménie, Maďarska, Ruska, Moldavska, Rumunska, Španělska, Itálie, Francie, Velké Británie, Slovinska ad.). – Vědeckovýzkumná činnost pracovníků ústavu koresponduje s jejich pedagogickým zaměřením a řídí se jejich specializací. Zasahuje do oblasti teorie, metodologie, historiografie a bibliografie etnografie a folkloristiky, do bádání o rozmanitých odvětvích tradiční lidové kultury

a jejích proměn v přítomnosti. Výsledky se kromě příspěvků v časopisech a sbornících promítly do regionálních a lokálních kolektivních národopisných monografií, např. *Podluží* (1962), *Horácko* (1966), *Proměny jihomoravské vesnice. Národopisné studie z Brumovic* (1981), *Horní Věstonice. Společenské a kulturní proměny jihomoravské vesnice* (1984), *Lidová kultura na Moravě* (2000), dvoudílný slovník *Od folkloru k folklorismu* (1997, 2000), jakož i do národopisných kapitol četných vlastivědných monografií. Někteří z pracovníků se věnovali také kultuře a způsobu života minorit, zejm. moravských Charvátů a Romů. Vysoký počet studií, zvl. těch, které přesahují národní rámec, byl publikován v zahraničí (Polsko, Rusko, Rakousko, Norsko, Nizozemí, USA aj.). – Ústavní knihovna čítá přes 13 000 svazků, archiv obsahuje vysoký počet záznamů z terénních výzkumů a dotazníkových akcí, sbírky negativů, zvětšenin, diapozitivů s etnografickou a kulturněhistorickou tematikou z více než 40 zemí Evropy, Asie a sev. Afriky a 170 videokazet s národopisnými a cestopisnými filmy a původními záznamy.

Lit.: A. Václavík: *10 let etnografického semináře university v Brně*. SPFFBU 8, 1959, E 4, s. 101–105; R. Jeřábek: *Činnost semináře pro etnografii a folkloristiku University J. E. Purkyně v Brně v letech 1959–1961*. SPFFBU 11, 1962, F 6, s. 163–167; R. Jeřábek: *Ethnographie et folkloristique*. In: Universitas Brunensis 1961–1969, s. 151–156; R. Jeřábek: *Národopis*. SlavUJEP, s. 120–122; J. Jančář: *Tricet pět let vysokoškolské výuky etnografie a folkloristiky v Brně. K nedožitým devadesátinám prof. dr. Antonína Václavíka*. NA 18, 1981, s. 199–206; R. Jeřábek: *Desatero národopisné exkurze*. UŘ 4, 1987, s. 6–9; R. Jeřábek: *Die Volkskunde an der Brüner Universität. Zum 100. Geburtstag Antonín Václavíks*. ES 23, 1991, s. 243–254; R. Jeřábek: *Czech Studies of Folk Life from Ethnography to European Ethnology*. Anthropological Journal on European Cultures II/2, 1992, s. 37–51; R. Jeřábek: *Národopis*. SlavMU, s. 87–90; R. Jeřábek: *Počátky etnografie a etnologie na Masarykově univerzitě a jejich domácí i mezinárodní souvislosti*. In: Sborník příspěvků z konference Masarykovy univerzity Brněnská věda a umění meziválečného období (1918–1939). Brno 1993, s. 97–99; M. Pavlicová: *Slovesná folkloristika na Masarykově univerzitě v letech 1919–1939*. NR 1993, s. 80–84. [nv + rj]

Ústav lidové kultury ve Strážnici, od r. 2004 Národní ústav lidové kultury – specializované odborné pracoviště, které organizuje folklorní akce a poskytuje poradenské a informační služby pro všechny druhy

folklorních aktivit v České republice; zabývá se sběrem, odborným zpracováním a prezentací dokladů tradiční lidové kultury, zejm. hudebního folkloru. – Založení ústavu souvisí s pořádáním folklorních festivalů ve Strážnici (od r. 1946). 1956 bylo založeno *Krajské středisko lidového umění ve Strážnici*, jehož úkolem podle statutu bylo organizovat rozvoj lidového umění, sbírat a uchovávat doklady lidového umění a metodicky pomáhat kulturně osvětovým zařízením. Zřizovatelem byl *Krajský národní výbor* v Gottwaldově (Zlíně). Prvním ředitelem střediska byl V. Volavý. 1960 přešlo středisko pod řízení jihomoravského Krajského národního výboru. Náplň práce byla rozšířena o systematickou metodickou činnost. Byl zde zřízen *Krajský poradní sbor pro lidový tanec a pro slavnosti písní a tanců*. Rozšířila se výstavní činnost v prostorách strážnického zámku, rozrůstaly se sbírky, knihovna a začala se rozvíjet vědeckovýzkumná a dokumentační činnost. 1967 bylo středisko přejmenováno na *Ústav lidového umění*. Koncepčně se ústav dotvářel na specializované národopisné a kulturně výchovné pracoviště, které mělo vedle studia a dokumentace lidové kultury poskytovat návštěvníkům komplexní obraz způsobu života a kultury lidu v odborně koncipované zkratce, a to vedle folkloristických festivalů, výstav a ediční činnosti i národopisným muzeem v přírodě. S jeho výstavbou se začalo 1973. 1983–1985 byl ředitelem ústavu J. Souček, 1986–1989 M. Říha, 1990–1997 J. Jančář a od r. 1997 J. Krist. Od r. 1991 je zřizovatelem ústavu *Ministerstvo kultury ČR*. – Výzkumná a dokumentační činnost je zaměřena na lidovou kulturu zejm. jihových. Moravy, především v oblasti studia zvyků a obyčejů, folklorních projevů a lidové architektury. Průběžně byla prováděna textová a obrazová dokumentace festivalů ve Strážnici a od r. 1961 dokumentace všech folklorních festivalů v ČR. Zejm. od 1. poloviny 90. let 20. stol. se ústav orientuje na vytváření databáze lidových písní, tanců a hudby Čech, Moravy a Slezska. Nejvýznamnějším vědeckodokumentačním projektem, zahájeným 1992, je videodokumentace lidových tanců Čech, Moravy a Slezska. – Ústav pečuje o více než 25 000 sbírkových skupin předmětů materiální kultury daného regionu. Jejich sběr souvisel zejm. s budováním národopisného muzea v přírodě. Specializovanou sbírkou je kolekce nástrojů lidové hudby z Čech, Moravy a Slezska. – Prezentace sbírkových fondů byla zahájena již při založení ústavu. Nejvýznamnější a dlouhodobou expozicí byla od r. 1964 výstava hudebních nástrojů. 1993 byla vybudována nová expozice

pod názvem *Nástroje lidové hudby v České republice*. – Muzeum v přírodě nazvané *Muzeum vesnice jihovýchodní Moravy* je přístupno veřejnosti od r. 1981. Má 65 objektů lidového stavitelství z oblasti moravských Kopic, luhačovického Zálesí, Hornácka aj. Obsahuje vybrané typy obytné architektury jednotlivých regionů a hospodářských staveb (vodní mlýn, pila, lisovny vína, seníky, stodoly a kovárna). V areálu muzea se pořádají folklorní koncerty a další akce. – Pořadatelská a odborně-poradenská činnost byla primárním úkolem založeného pracoviště, které ve spolupráci s dalšími odborníky vypracovávalo koncepce strážnických folklorních festivalů. Ty se staly vzorem pro regionální folklorní festivaly nejen v Československu, ale i v zahraničí. Vzhledem k tomu, že se strážnických festivalů od r. 1962 pravidelně zúčastňují i zahraniční soubory, je tato akce označována jako *Mezinárodní folklorní festival (MFF)*, jenž 1993 jako první český folklorní festival získal statut *Conseil International des Organisations de Festivals de Folklore et d'Arts Traditionnels (CIOFF)*. 1993 byla při ústavu ustavena *Česká národní sekce CIOFF*, která byla v témž roce přijata za řádného člena této nevládní organizace UNESCO pro folklorní festivaly a lidové umění. 1990 se ústav stal v ČR hlavním garantem pro realizaci dokumentu UNESCO z r. 1989, nazvaného *Doporučení k ochraně tradiční kultury a folkloru*. V tomto ohledu spolupracuje s *Českou komisí pro UNESCO*. Vedle folklorních festivalů ústav pořádá semináře o práci s folklorem a vědecké konference. Byl také dlouholetým členem *Mezinárodní komise pro studium lidové kultury v Karpatech a na Balkáně*. – Ediční činnost ústavu zahrnovala především vydávání čtvrtletníku *Národopisné aktuality* (1964–1990), jehož počáteční zaměření bylo orientováno na problematiku folklorních festivalů a souborů. Byly zde publikovány také odborné studie z oblasti tradiční duchovní a materiální kultury (zejm. lidové architektury, rukodělné výroby), soudobého folklorismu, mnohé podněty pro rozvoj folklorních aktivit, recenze i přehledy o národopisném dění v Československu a blízkém zahraničí. Od r. 1991 časopis vychází pod názvem *Národopisná revue* jako populárněvědný časopis. Ediční činnost ústavu zahrnuje také vydávání bibliografických příloh NR (V. Frolec, J. Gelnar, Z. Jelínková, R. Jeřábek, J. Kramář, H. Laudová, M. Ludvíková, O. Sirovátka, D. Stránská, J. Tomeš, A. Václavík, J. Vařeka), katalogů k výstavám, průvodců muzea v přírodě, metodických příruček pro folklorní soubory a příležitostných tisků

souvisejících s úkoly ústavu. Od r. 1964 vydává ústav samostatné publikace převážně s písňovou a taneční folklorní tematikou (jako jsou gajdošské tradice, cimbálová muzika S. Volavého, české lidové tance, písně a instrumentální hudba z Moravy a Slezska z guberniálního sběru z r. 1819, romské písně), ale také k problematice zvyků a obyčejů. Od r. 1986 vydal ústav 8 svazků v edici Metodické monografie s folklorní i etnografickou tematikou (jako vývoj smyčcové lyry ve střední Evropě, lidová hudba a tanec na jevišti, katalog folklorních souborů, lidová rukodělná výroba na Moravě či tradiční zemědělství na Slovácku). V 70. a 80. letech 20. stol. vydával ústav malé gramofonové desky s nahrávkami lidové hudby. Začátkem 90. let 20. stol. začal vydávat také videokazety *Strážnice '91* (sestřih pořadů 46. ročníku MFF) a desetidílný soubor videokazet *Lidové tance z Čech, Moravy a Slezska* s přílohou obsahující popisy tanců. K rozsáhlejším publikacím patří antologie prací z let 1786–1884 *Počátky národopisu na Moravě* (1997), kterou sestavil R. Jeřábek, a kolektivní práce: dvoudílný slovník *Od folkloru k folklorismu* (1997, 2000) a *Lidová kultura na Moravě* (2000), vydaná v rámci Vlastivědy moravské ve spolupráci s Muzejní a vlastivědnou společností v Brně.

Lit.: J. Tomeš: *Stálá expozice lidových hudebních nástrojů ČSSR ve Strážnici*. Slov. 4/5, 1962/63, s. 151–152; *25 let Ústavu lidového umění*. Strážnice 1981; V. Frolec: *Muzeum vesnice jihovýchodní Moravy*. VVM 34, 1982, s. 216–217; J. Štika: *Dvacetiletí Národopisných aktualit*. NA 21, 1984, s. 73–78; O. Sirovátka: *Zamyšlení nad třiceti léty*. NA 23, 1986, s. 217–221; J. Souček: *Současnost a perspektivy Muzea vesnice jihovýchodní Moravy Ústavu lidového umění ve Strážnici*. NA 23, 1986, s. 249–255; J. Jančář: *Strážnická ohlédnutí*. Brno – Strážnice 1995; J. Jančář: *Nad deseti lety Ústavu lidové kultury ve Strážnici*. NR 11, 2001, s. 51–52. [nv + jjč]

Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV viz Etnologický ústav Akademie věd České republiky

ústní slovesnost viz lidová slovesnost

ústní tradice viz orální tradice

utopická legenda, druh legendy znázorňující budoucí děje nebo ztracený zlatý věk; také vyprávění náboženského charakteru zahrnující podání o osvoboditelích (vykupitelích, mesiáších) a dalekých zemích. U. l. má mesianistické prvky. Pojem zavedl ve folkloristice K. V. Čistov. Zahrnuje především lidové a zčásti i kalendářové povídky o ide-

álním panovníkovi, považovaném lidovými vrstvami za spasitele, který se vrací, když to situace v zemi vyžaduje. Takto idealizovaný panovník vládl ve skutečnosti zpravidla krátce, často šlo o nevýraznou osobnost (v západní historiografii je tak hodnocen i legendární král Artuš, 4.–5. stol.). V č. zemích byl podobně idealizován zejm. reformní císař Josef II. (vládl 1780–1790), o němž se šířila tradice, že ve skutečnosti nezemřel a obchází své země, aby nadále odhaloval *panské zlořády*. Očekával se rovněž příchod krále Ječmínka, Vladislava III. Varnenčíka (přídomek podle města Varny) anebo zásah vojska spícího v hoře (např. v Blaníku), které mělo přijít, až bude nejhůře. Utopické prvky se vyskytují také ve lživých pohádkách o vymyšlených zemích hojnosti, nicnedělání a ráji jedlíků. Tyto země bývaly různě nazývány (*Schlaraffenland*). V Řecku byla Arkádie (ve středu Peloponésu) považována za pastýřský ráj spojený s představou zlatého věku. Bylo to idealizované venkovské místo úniku před komplikovaností městského a dvorského života. Daleké země bývaly často předmětem fantastických výmyslů. Přitažlivost měly také domněle nebo skutečně ztracené země či ostrovy (Atlantida).

Lit.: K. V. Čistov: *Russkije narodnyje social'no-utopičeskije legendy*. Moskva 1967; EM 1, 1977, sl. 828–849; R. H. Ramsay: *K vybájeným pevninám*. Praha 1978; B. Šalanda: *Folklor, tradice a stereotypy*. Praha 1990. [bš + dk]

úvod, církevní obřad požehnání udělovaného matce při prvním příchodu do kostela po porodu. Konal se zpravidla po uplynutí šesti týdnů po porodu, zakončoval období šestinedělí. Forma obřadu v evangelických církvích byla jednodušší, katolický obřad provázela a doplňovala řada lidových prvků. Obsahovým jádrem je poděkování Bohu za narození dítěte, ale především očista rodičky, pokládané po dobu šesti týdnů za nečistou. S tím souvisí zákazy a příkazy týkající se doby šestinedělí. K ú. šla matka (*úvodnice*) s dítětem v náručí v doprovodu dalších žen, někde též zv. úvodnice. Byly to obvykle kmotry a blízké příbuzné (často švagrové), popř. i sousedky, nejméně tři, obvykle však větší počet žen, které v průběhu šestinedělí přinášely dárky do kouta. Ženy jdou k ú. ve svátečním oblečení, v některých regionech (moravské Slovácko) bývá matka zahalena do plachty zv. *úvodnice*, *úvodní plachta*. Dítě bývá oblečeno jako při křtu, na Chodsku ho cestou do kostela příkrývají hedvábným šátkem (*podlavnou*). – S odchodem k ú. byly spojeny různé magické praktiky. Pod práh dávali svčenu vodu, na pokličku

žhavé uhlí, nade dveře zabodli nůž. Šestinedělka měla nůž hodit na koutní plachtu, uhlí rozsypat za sebe a do vody kopnout pravou nohou (Hrozenkov). Na Chrudimsku šestinedělka před odchodem k ú. připravila na stůl nádobku se svččenou vodou, modlitební knížku a šaty. Na práh položila kancionál, překročila jej, zvedla a teprve pak odcházela. Cestou do kostela sledovala, koho potká, jak planou svíce nebo jestli dítě zapláče, a podle toho se pak předvídala budoucnost dítěte. – V kostele bere kněz dítě z matčiny rukou na své lokty a před oltářem při modlitbách obětuje bohu. Ženy klečí v řadě za ním a modlí se. Pak procházejí kolem oltáře (na Slovácku se svícemi) a kladou tam peníze. Obvykle ještě jdou s dítětem k oltáři pomodlit se k Panně Marii. – Pokud dítě zemřelo před ú., nesla šestinedělka místo něho pod paží složené bílé prostěradlo (Slovácko). Zemřela-li před ú. šestinedělka, uváděl ji kněz před pohřbem. Porodní bába držela dítě u rakve, kterou kněz s modlitbou obešel a vykropil (Valašsko). Věřilo se, že *neuedená* mrtvá šestinedělka chodí denně koupat své dítě. Svobodné matky musely po ú. stát u kostela a žádat o prominutí: *Vítám vás do kostela, já jsem se dopustila!* – Po návratu od ú. se doma slavily úvodní hody (na Budějovicu *radovky*, na Strakonicku *bradovky*). Ze 16. stol. jsou zachovány zprávy o *hodech šestinedělních, velmi veselých*. Na rozdíl od křtin se jich účastnily především nebo pouze ženy (doprovázející matku k ú. i další). Na domě býval umístěn opentlený věnec s lahví uprostřed na znamení, že se v domě zadarmo pije. Po prvním ú. zouvaly sousedky ženě boty a kreslily na podrážku kolečka, na která musela klást mince (Vimperko). Porodní bába po ú.

sundá koutní plachtu a potře jí všechny přítomné, což má přispět k plodnosti. – Postupně se termín úvodu zkracoval, aby se mohly ženy zúčastnit normálního života společnosti dříve než za šest neděl. Nověji se církevní obřad ú. obvykle koná zároveň s křtem dítěte.

Lit.: *Čas života. Rodinné a společenské svátky v životě člověka*. Brno 1985; J. Krupková: *Tradiční a etnografie*. Praha 1991. [vj]

uzel, spojovací, zkracovací či upevňující článek nití, vláken, textilií apod. vytvořený vázáním, který má vedle svého praktického účelu v oblasti materiální kultury (je mj. základním prvkem textilií vytvořených technikou vázání) i symbolickou funkci v kultuře duchovní. U. symbolizoval pevné spojení, kontakt, neměnnost, svázanost člověka s jeho osudem i s životním partnerem, které se odrážely např. ve zvyku svazování rukou snoubenců při svatebním obřadu či v užívání u. v rámci praktik milostné magie. – V lidovém prostředí stály v popředí představy o významu u. pro spoutání dobrého a naopak zadržování zlého. Jejich ambivalentnost souvisí patrně i s protichůdnými postupy při zavazování a rozvazování u. Příslušníci přírodních národů přičítali obřadnímu uvázání u. dokonce úmrtí člověka; analogické magické praktiky s cílem přivolat nemoc člověka či dobytka jsou známé i z českého materiálu: člověk, který nepřál sousedům býka, věřil, že oslabí jeho plodnost uvázáním u. na provazu či řetězu krávy, kterou k němu vedl (Valašsko). Analogicky měl prodávající v záp. Čechách opatřit prodávané kusy dobytka ohlávku či provazem bez u. – Pouhá přítomnost u. zapříčiňovala v povědomí lidí různé zdravotní problémy, obtížný porod i těžké umírání.

Pocházejí odtud např. pověrečné praktiky a představy, podle nichž se mají na oděvu rodičky rozvázat všechny uzly. Uzly na rubáši nedopřávaly posmrtný pokoj zesnulému, zauzlovala se jimi dušička (Hlinecko), tlačily nebožtíka (Chodsko) apod. Matka rozvazovala dítěti povijan po návratu ze křtu, aby dítě záhy promluví (Valašsko). – Uvazování u. doznalo uplatnění i v rámci lidového léčitelství, a to zejm. na základě představy, že se nemoc dá *zauzlovat*. Při velmi rozšířeném léčení bradavic (uvázáním uzlů na niti, kterou lidé obvykle zakopávali pod okap, aby záhy shnila) sehrávala významnou roli i jejich vnější podobnost s u. – Již ve starém Egyptě přičítali lidé u. rovněž apotropajní moc. V českém prostředí uzly na niti či šňůrce představovaly především amulety pro ochranu dětí (např. byly vkládány do kolébek). Pokud dítě samo rozvázalo u. na své pupeční šňůře, mělo být šikovné (Horácko). Ochranná a magicko-prosperitní moc u. se projevovала např. i v praktikách doložených na Hlinecku, které měly hospodyním dopomoci k snadnému stloukání másla (vyvaření tří uzlů na povříselech a vypláchnutí máselnice touto vodou) či hospodářům při léčení koní (mytí koní vodou, ve které vyvařili devět uzlů na povříselech). – V nejširším obecném povědomí má u. symbolický význam jako obrana proti zapomenutí na určitou věc (*uvázat si uzel, udělat uzel na kapesníku*). Živé je též rčení *rozetnout (gordický) uzel*, které označuje vyřešení obtížného problému, hádanky nebo odstranění potíží.

Lit.: K. V. Adámek: *Lid na Hlinecku*. Praha 1900; M. Václavek: *Moravské Valašsko I*. Vsetín 1894; J. Jindřich: *Chodsko*. Praha 1956. [lk]

úzkost viz strach

V

vábnička, nástroj určený k přivábení zvěře a ptactva. Pevnější většina vábniček patří mezi aerofony, menší část mezi mirlitony. Aerofonní vábničky byly hranové píšťalky soustružené ze dřeva nebo tvarované z mosazného plechu; mirlitonní vábničky se vyráběly z kravských rohů. Hlavními výrobci byli převážně lidové řemeslníci z horských a podhorských oblastí Čech a Moravy, kteří po nasycení místního trhu (myslivci, pytláci) dodávali později své výrobky hudebním závodům, které se staly jejich hlavními distributory. Mezi aerofony patří v. na ptáky (divoké kachny, husy, sovy, křepelky, hrdličky, kuřáčky, skřivánky, ledňáčky, koroptve, tetřevy, tetřívky, na různé dravce), ale také na myši

a krysy. Jiné vábničky napodobují hlas kolouchů, aby přilákaly lišky. Zvláštní v. na zpěvné ptactvo používali čížbaři. Z kravských rohů byly vyráběny vábničky na vysokou zvěř. Některé sloužily i jako dětské hračky: *vichtalka (čuvík, čuvík)* z tenké hobliny v úzké štěrbině nebo *féfara* s dvojitým plátkem (strojkem) z rákosu, z lískové či březové kůry; mezi dětské hračky patřil i *slavík* (píšťala s čočkovitým korpušem), který pův. sloužil k výuce zpěvných ptáků. Vábničky od lidových výrobců byly na konci 19. stol. levné a tím snadno dostupné. Jejich cena se pohybovala od 0,60 do 2,40 korun za kus. Domácká výroba vábniček v č. zemích zanikla mezi oběma světovými válkami; udržela se jen na Slovensku.

Lit.: I. Mačák: *Dedičstvo hudobných nástrojov*. Bratislava 1995, s. 34–36. [pk]

Vábnička